

कृषी नांवाद्का महात्मा फुले

बबन जोगदंड

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

कृषी संवर्द्धक महामा पुस्तके

बबन जौगांड

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

कृषीसंवादक महात्मा फुले बबन जोगदंड

- **लेखक**

बबन जोगदंड

बकुळ बिल्डिंग, क्रार्टर नं. ३,
यशदा निवासी सदनिका, यशदा आवार,
बाणेर रस्ता, पुणे-४११००७

- **प्रकाशक**

सचिव,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
रवींद्र नाट्य मंदिर इमारत,
दुसरा मजला, प्रभादेवी,
मुंबई - ४०००२५.

© प्रकाशकाधीन

- **मुद्रक**

शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय, पुणे.

- **मुख्यपृष्ठ सजावट**

व्यंकटेश कल्याणकर

- **प्रथमावृत्ती :** जानेवारी २०१३

- **किंमत**

५० रुपये

या पुस्तकात व्यक्त केलेली सर्व मते लेखकाची असून या मतांशी
साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई सहमत असेलच असे नाही.

महात्मा जोतिराव फुले

अनुक्रमणिका

प्रकरण पहिले

फुलेपूर्व कृषीसंवादाचे स्वरूप व शेतकऱ्यांची स्थिती..... ११

प्रकरण दुसरे

महात्मा फुले यांचे सामाजिक सुधारणावादी कार्य..... २३

प्रकरण तिसरे

महात्मा फुले यांचा कृषीसंवाद : कृषीविषयक समस्या.. ३७

प्रकरण चौथे

महात्मा फुले यांची कृषीसंवादाची दृष्टी..... ६१

प्रकरण पाचवे

महात्मा फुले यांच्या कृषीसंवादाची ठळक वैशिष्ट्ये..... ७३

लेखकाचे मनोगत

आपल्या देशातील सत्तर टक्के लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. हा शेतकरी आपल्याला जगवतो, पण या देशातील संबंधेने अधिक असलेल्या शेतकऱ्यांची उपेक्षा मात्र पराकोटीला पोहोचलेली आहे.

महात्मा जोतिराव फुले यांनी समाजप्रबोधन, शिक्षण, जातिभेद, अंधशब्दा-निर्मूलन या अशा अनेक पैलूंवर आपले विचार मांडले; पण त्यांनी सर्वाधिक लक्ष वेधले ते या शेतकरीवर्गाकडे. त्यांच्या काळात जशी शेतकरीवर्गाची अवस्था होती त्याच कमी-अधिक प्रमाणात आजही आपल्या देशातील शेतकऱ्यांची अवस्था आहे. खेड्यातला शेतकरी, शेतमजूर आपली पोटाची खळगी भरू शकत नाही, मात्र या देशातील नोकरदार सुखलोलुप होत आहेत. या दोघांमधील अंतर दिवसेंदिवस वाढतच चालले आहे. विषमतेची ही दरी कमी करण्याची व शेतकऱ्यालाही मानाचे स्थान मिळवून देण्याची आज गरज आहे. पण आता उदरनिर्वाहासाठी शहराकडे अनेकजण वळत आहेत. त्यामुळे शेतीत काम करणारा ‘माणूस’ मिळेनासा झाला आहे. यासाठी शेतीकडे तरुणवर्ग कशाप्रकारे आकर्षित होईल व शेतीचे उत्पादन अधिक कसे वाढेल याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. शिवाय तरुणवर्ग शेतीकडे वळल्यास देशातील बेकारीची समस्या दूर होईल आणि आपण ज्या शेतीवर जगतो त्या शेतकामाला हातभार लागणारे हात वाढतील; पण यासाठी त्यांच्या भल्याचे, त्यांच्या कल्याणाचे निर्णय येथील व्यवस्थेला घ्यावे लागतील.

जर शेतीकडे आपण दुर्लक्ष केले तर आपण ज्यावर जगतो त्या अनन्धान्याच्या तीव्र टंचाईला आपल्याला तोंड द्यावे लागेल. यासाठीच महात्मा फुले यांनी दीडशे वर्षापूर्वी शेतकरीवर्गाच्या कल्याणाचा, त्यांच्या भल्याचा विचार मांडला. त्या विचाराची आजही आपणास गरज आहे. त्यांच्या या विचाराला नव्याने उजाळा देण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत पुस्तकातून केला आहे.

-बबन जोगदंड

अध्यक्षांचे निवेदन

महात्मा जोतिबा फुले यांचे चरित्र, विचार आणि त्यांनी केलेले समाजकार्य या विषयी महाराष्ट्रामध्ये अनेक विचारवंतांनी आजवर अनेक पुस्तके लिहिलेली आहेत. महाराष्ट्रातील आजचा बहुजन समाज जो सुशिक्षित व आत्मभान आलेला असा दिसत आहे. त्यामागे महात्मा फुले यांची महत्वाची प्रेरणा आहे. श्री. बबन जोगदंड यांनी महात्मा फुले यांच्या अन्य सामाजिक विचारांबरोबरच कृषी व्यवस्थेचे त्यांना वाटलेले महत्व अधोरेखित करणारे हे पुस्तक महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडे प्रकाशनासाठी सुपूर्दे केले. या पुस्तकाला प्रा.डॉ.वि.ल.धारूरकर (डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ) यांची प्रस्तावना आहे. श्री.बबन जोगदंड यांनी महात्मा जोतीबांचे महत्वाचे कृषिविषयक विचार, जे आजच्या शेतकऱ्यालाही मार्गदर्शक ठरतील. त्यावर पुस्तक लिहून एक मोठेच सामाजिक कार्य पार पाडलेले आहे. हे पुस्तक प्रकाशित करताना मंडळाला आनंद होत आहे.

(मधु मंगेश कर्णिक)

अध्यक्ष

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

स्थळ: मुंबई

दिनांक: ६ ऑक्टोबर, २०१२

प्रस्तावना

भारत हा कृषीप्रधान देश असून भारतामध्ये शेतीविषयक प्रश्नावर विपुल संशोधन झाले असले तरी या संशोधनात रोज नव्याने भर पडत आहे. महाराष्ट्रातील शेतीक्रांतीला नवी गती देण्याचे कार्य १९ व्या शतकात महात्मा फुले यांनी केले. १९९० साली फुले यांचे स्मृतिशताब्दी वर्ष विविध उपक्रमाने साजरे करण्यात आले. या काळात महात्मा फुले यांच्या समग्र साहित्यविषयी अनेक अंगांनी संशोधन होऊ लागले. शोधाच्या नव्या वाटा समोर येत गेल्या. महात्मा फुले यांनी एक पर्यायी संस्कृती विकसित केली. त्यांच्या वैचारिक जडणघडणीत थॉमस पेनसारख्या विचारवंतांचे महत्वाचे योगदान होते. फुले यांनी आपले सर्व ग्रंथ हे संवाद पढूतीने लिहिले आहेत. शिवाय त्यांच्या जनसंवादाची एक स्वतंत्र दृष्टी आहे. ही दृष्टी अनेक वर्षे उपेक्षित राहिली. मूलगामी तत्त्वज्ञ व समाजचिंतक याप्रमाणेच महात्मा फुले हे जनसंवादाचे एक प्रणेते होते. त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा आढावा घेताना आजवर उपेक्षित राहिलेल्या जनसंवाद या पैलूवर प्रकाश टाकण्याचे कार्य बबन जोगदंड यांच्या ‘कृषीसंवादक महात्मा फुले’ या संशोधनपर ग्रंथाद्वारे करण्यात आले आहे.

महात्मा फुले यांच्या साहित्याचा नवीन दृष्टीने अंतर्वेद्य घेताना जनसंवाद दृष्टिकोन हा एक उपेक्षित पैलू राहिला होता. त्याला न्याय देण्याचे काम बबन जोगदंड यांनी केले आहे. अत्यंत दूरदृष्टीने बबन जोगदंड यांनी समग्र फुले वाड्यमयाचा धांडोळा घेऊन त्यांचे तत्त्वज्ञान व कार्य कृषीसंवाददृष्टीने अभ्यासले आहे. या ग्रंथाची प्रस्तुतता वर्तमानसंदर्भात अधिक आहे. कारण जागतिकीकरणानंतर संबंध जग झपाटव्याने बदलत आहे व या नव्या जगात कष्टकरी वर्ग, महिला आणि समाजातील शोषित घटकांना जनसंवादाचे महत्व अधिक जाणवणार आहे. सर्व प्रकारच्या गुलामगिरीविरुद्ध संघर्ष करण्यासाठी आणि क्रांतीची ज्योत हातामध्ये घेऊन वाटचाल करण्यासाठी फुले यांचा विचार प्रेरक ठरू शकतो. या दृष्टीने या ग्रंथाचे मोल अनन्यसाधारण आहे. बबन जोगदंड यांचा हा छोटेखानी ग्रंथ डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठास त्यांनी मास्टर ऑफ मास कम्युनिकेशन अॅण्ड जर्नलिझम (एम.एम.सी.जे.) या पदव्युतर अभ्यासक्रमासाठी सादर केलेल्या लघुप्रबंधावर आधारलेला आहे. या ग्रंथाचे संशोधनमूल्य श्रेष्ठ दर्जाचे आहे. साहित्य संस्कृती मंडळ त्यांचे हे संशोधन प्रकाशित करीत आहे. त्यामुळे त्यांच्या संशोधनकार्याचा गौरव झाला आहे. भविष्यकाळात कृषीसंवादात अनेक नवीन आवर्त व संक्रमणे येतील, परंतु महात्मा फुले यांचा विचार हा पायाभूत आणि तेवढाच आधारभूत ठरेल. या दृष्टीने त्यांच्या या ग्रंथाचे विशेष मोल आहे.

या मौलिक संशोधनासाठी आणि योगदानासाठी जोगदंड यांचे अभिनंदन करावेसे वाटते. त्यांनी घेतलेल्या परिश्रमांमुळेच त्यांचे हे स्वप्न साकार झाले आहे. महाराष्ट्रातील सुजाण वाचक जोगदंड यांच्या ग्रंथाचे निश्चितच स्वागत करतील याचा मला विश्वास वाटतो.

डॉ. वि. ल. धारूरकर
प्राध्यापक व विभागप्रमुख,
जनसंवाद व वृत्तपत्रविद्या विभाग
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रकरण पाहिले
फुलेपूर्वी कृषीसंवादाचे स्फूर्त व
शैतकाच्यांची स्थिती

१. फुले पूर्व कृषीसंवादाचे स्वरूप व शेतकऱ्यांची स्थिती

समाजातील प्रत्येक माणसाच्या रोजच्या जीवनात शेतीचा सहभाग असतो. शेतीच त्याला रोजच्या जीवनात जीवनावश्यक असलेल्या नानाविध बाबी पुरवीत असते. मग तो माणूस शहरातला असो की खेड्यातला. सकाळी उठल्यापासून ते धरणीला अंग टेकेपर्यंत मातीशी त्याचा संपर्क येत असतो. म्हणजेच मानवाचा कृषी या घटकाशी अतिशय जवळचा संबंध आहे. आपल्या भारत देशातील जवळपास ७० टक्के लोक शेती व्यवसाय करत असूनही या शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांची फार मोठ्या प्रमाणात उपेक्षा अजूनही चालूच आहे.

या देशात अनेक महापुरुष होऊन गेले. या महापुरुषांनी अनेक विधायक कार्ये केली. त्यात छत्रपती शिवाजी, राजर्षी शाहू, महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पंडित नेहरू व अन्य समाजसुधारकांचे योगदान आपणास विसरणे अशक्य आहे. याच महापुरुषांच्या यादीतला, तुलनेत १९ व्या शतकात स्त्रीशिक्षणाचा जनक, सामाजिक क्रांतीचा अग्रदूत व शेतकऱ्यांचा कैवारी महात्मा जोतिबा फुले हा क्रांतिवीर या भूमीत जन्मला. संपूर्ण मानवजातीच्या विकासाला दिशा देण्याचा संकल्प त्यांनी अहोरात्र सुरु ठेवला. त्यांच्या इतर समाजोपयोगी कार्यांची नोंद घेणे ही क्रमप्राप्त बाब आहे. पण सद्यःस्थिती या देशातील जनतेला जो जगवतो तो धान्य उत्पादन करणारा शेतकीवर्ग, त्यांच्या भल्याचा महात्मा फुले यांचा दीडशे वर्षांपूर्वीच कृषीविषयक विचार हा अवघ्या समाजाच्या नि राष्ट्राच्या अभ्युदयाचा विचार आहे, मानवजातीच्या सर्वांगीण विकासाचा विचार आहे. सामाजिक समता, आर्थिक सुबत्ता, संस्कृतीची समृद्धता आणि निकोप एकता यांच्याबद्दलचा हा विचार आहे.

जोपर्यंत या देशातील शेतकरी समृद्ध होणार नाही तोपर्यंत या देशाची प्रगती अशक्यच आहे. त्यासाठी कृषीविकास होणे गरजेचे आहे, असे १८८३ साली त्यांनी लिहिलेल्या ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ या ग्रंथातील वर्णन आजच्या घडीला उपयुक्त

ठरणारे आहे. म्हणून त्यांच्या इतर सामाजिक पैलूंचा सविस्तर अभ्यास न करता सद्यःकालीन शेतकऱ्यांच्या उपयोगी पडणाऱ्या दीडशे वर्षांपूर्वीच्या कृषीविषयक विचारांची पुन्हा नव्याने येथील सरकारला व शेतकरीवर्गाला, समाजाला जाणीव करून देण्याच्या उद्देशाने त्यांच्या कृषीसंवादावर आधारित लेखन केले आहे.

विचार, कल्पना व भावना यांच्या सहभागास संवाद म्हणतात. प्रा. मँकिल यांच्या मते, ‘सहभाग हा संवादाचा आत्मा होय. हा सहभाग जेव्हा सर्व पातळ्यांवर घडतो तेव्हा त्यास लोकसंवाद म्हणतात.’^१

कृषीसंवादातही असा व्यापक लोकसंवाद अभिप्रेत असतो. महात्मा फुले हे अव्वल प्रतिभेचे कृषीसंवादक होते. महात्मा फुले यांनी हे ओळखले होते, की शेती हा इथल्या जीवनाचा कणा आहे पण या शेती कसणाऱ्या शेतकऱ्यांची अवस्था गेल्या अनेक वर्षांपासून वाईट आहे, ही अवस्था सुधारण्यासाठी महात्मा फुले यांचे कार्य अतिशय मौलिक व उपयुक्त आहे. शंभर वर्षांपूर्वी शेतकऱ्यांच्या दैन्यावस्थेचा अभ्यास करून आपल्या लेखणीतून त्यांनी शेतकरी सुधारला पाहिजे यासाठी प्रयत्न केले; पण अद्यापही त्यांच्या या स्वप्नांची पूर्ती या देशात झालेली नाही. आजचा शेतकरी फारसा सुधारला नाही. शेतीत नवनवीन तंत्रज्ञान, नवीन खेते, बी-बियाणे आले, त्यांच्या उत्पादनात वाढ झाली-मात्र शेतकऱ्यांची वैयक्तिक सुधारणा झालेली नाही. आजचा शेतकरी कर्जाच्या ओङ्याखाली दबला गेल्यामुळे अनेक शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याचे आपण ऐकले आहेच. यावरून आपल्या देशातील व विशेषतः महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या स्थितीची आपणास जाणीव होते.

लोकसंख्यावाढीमुळे शेतीवर पडणारा बोजा, तिचे होणारे तुकडे आणि पर्यावरणाच्या विनाशामुळे होणारा विध्वंस याकडे फुल्यांनी शंभर वर्षांपूर्वीच लक्ष वेधले होते व शेतकऱ्यांचे दैन्य कसे दूर होईल, तो ज्ञानी व सुसंस्कृत कसा होईल याचाच त्यांना ध्यास होता. महाराष्ट्रातील तत्कालीन शेतकरी सुखी व समाधानी नव्हता. भ्रामक चालीरीती व धर्मभोळेपणाखाली तो दबला होता. दारिद्र्य, मागासलेपणा व अज्ञान यामुळे शेतकरी पिचून गेला होता. ‘शेतकरी सुखी तर जग सुखी’ अशी जोतिरावांची भावना होती. ब्रिटिशांनी शेतकऱ्यांच्या सुधारणेसाठी शाळा काढाव्यात, दुष्काळाच्या वेळी शेतकऱ्यांना मदत करावी, कालवे व धरणे बांधून शेतकऱ्यांना मदत करावी, दुष्काळाला तोंड द्यावे, शेतातून जास्त उत्पादन कसे मिळेल याचे शिक्षण द्यावे इ. सूचना त्या काळी त्यांनी केल्या. शेतकऱ्यांच्या

स्थितीचे ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ या ग्रंथातील वर्णन तर फार मार्मिक असे आहे. हा शेतकरी सुधारणेचा महात्मा फुल्यांचा कृषीसंवाद आजच्या काळातही उपयुक्त असल्यामुळे ‘महात्मा फुले यांचा कृषीसंवाद’ या विषयाचे महत्त्व अधिक आहे.

प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळातील कृषीसंवाद कसा होता याच्या पार्श्वभूमीवर महात्मा फुले यांच्या कार्याची थोरवी अधिक जाणवते. कारण जोतिरावांनी भारतीय कृषीसंवादाच्या मर्यादा जेवढ्या गतीने जाणल्या तेवढ्या गतीने अन्य कोणीही जाणल्या नव्हत्या. म्हणून महात्मा फुले यांचा ‘कृषीसंवाद’ हा समाजपरिवर्तनाचा संवाद आहे. महात्मा फुले यांच्या कालखंडापूर्वी शेती आणि शेतकरीवर्गाची अवस्था कशी होती याची थोडक्यात पार्श्वभूमी अशी:

विजापूरच्या बादशाहाचा उत्तरेकडील मुलूख म्हणजे पुणे, सुपे, इंदापूर व चाकण हे परगणे. हा प्रदेश शहाजी महाराजांना विजापूरच्या महम्मद आदिलशहाकडून जहागीर म्हणून मिळाला होता. हा प्रांत मूळच्या अहमदनगरच्या निजामशाहीचा, पण १६३६ साली मुगलांनी निजामशाही राज्ये संपूर्ण जिकून घेतल्यानंतर त्याच वर्षी विजापूरकांशी झालेल्या तहाने हा संपूर्ण प्रांत आदिलशाहीकडे आला. निजामशाहीची कमजोरी मुगलांनी घातलेल्या धुमाकुळामुळे या मुलखावरील सार्वभौम सर्तेची हुक्मत अगदीच खिळखिळी झाली होती. अशा या अस्वस्थ, अशांत प्रदेशावर विजापूरच्या आदिलशाही अमलाची व राज्यव्यवस्थेची घडी नीट बसावी म्हणून शहाजीची नेमणूक झाली होती. हा सर्व प्रांत त्याच्या चांगलाच परिचयाचा होता. तोच या आदिलशाहीकडे असलेल्या या नव्या प्रदेशाची देखभाल समर्थपणे करू शकेल व अंदाधुंदीला पायबंद घालेल असा महम्मद आदिलशहाचा विश्वास होता. उत्तम प्रशासक, धडाडीचा योद्धा सरदार, उमदा शिपाई व लढवय्या अशी त्याला आदिलशहाच्या दखारी मान्यता होती, पण सुलतानाने आधीच नेमून दिलेले शहाजीचे बंगलोर व सभोवतालचे कर्णाटक हेच प्रदेश होते.

शहाजीने आदिलशाहीकरता हा प्रदेश जिकून घेतल्यावर त्याची नेमणूक या काबिजार्दीचा सुभेदार म्हणून झाली होती. यास्तव बंगलोरला राहूनच आपल्या मुतालिकाकरवी उत्तरेकडील पुणे इ. जहागिरीचा कारभार पाहणे त्याला प्राप्त होते. यापैकी पुणे जहागिरीतील ३६ गावांचा पोट मोकाशा शहाजीने आपला मुलगा शिवाजी यास चालवायास दिला. ‘शिवाजी महाराजांच्या काळातील महसूल धोरण हे लोकाभिमुख होते. त्याच्या या धोरणास People's settlement असे म्हणतात’?

तर मुगलांच्या काळात शेती अतिशय व्यवस्थितरीत्या कसली जायची. आर. सी. मुजुमदार यांनी लिहिलेल्या 'The Mughal Empire' या ग्रंथात शेतीचे वर्णन असे केले आहे, की 'India's economy during the Mughal period (1526-1803) the cultivators followed traditional methods of cultivation and irrigation.'^३

मुगलकाळात शेती ही पारंपरिक पद्धतीने कसली जायची. शेती पूर्णतः कालव्यांच्या पाण्यावर केली जायची. शेतीमध्ये वर्षातून दोन हंगाम ते काढत असत. त्यामध्ये खरीप व रब्बी हंगाम होते. मुगलांनी शेतीच्या उत्पादनवाढीसाठी प्रयत्न केले, तर शिवाजी महाराजांनी शेतकरीहिताचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न केला. 'शिवाजीची सामान्य प्रजा म्हणजे शेतकरी होता. कुणब्यांचा राजा म्हणून शिवाजीचा फुल्यांनी केलेला गौरव या अर्थने श्रेष्ठ ठरतो.'^४

शिवाजी महाराजांनी 'शेतकरी हा सुखी असला पाहिजे' असा शेतकरीहिताचा विचार १७ व्या शतकाच्या मध्यात शतकाच्या प्रारंभी मांडला असला तरी त्यांच्या काळात जुनीच सरंजामशाही शेतीव्यवस्था कमी-जास्त बदलांसह कायम होती.

शिवाजी महाराजांच्या वेळी मध्यवर्ती शासनव्यवस्था प्रभावी होती. त्यांनी वतनदारी पद्धतीस चालना दिली नाही; परंतु पुढील काळात या परिस्थितीत बदल झाला. गुलामगिरीला सरदारांना परवानगी दिली गेल्यामुळे दूरदूरच्या प्रदेशांतील सरदारांवर मध्यवर्ती सत्तेचे पूर्ण नियंत्रण राहू शकले नाही. त्यातच अंतर्गत यादवी व बाह्य आक्रमण यामुळे मराठ्यांच्या साम्राज्याची घडी नीट बसली नाही. मराठेशाहीतील शेतीव्यवस्था ही सरंजामशाही शेतीव्यवस्था होती. त्या व्यवस्थेत शेतीवर वैयक्तिक मालकी नव्हती. शेती तशी सामूहिक मालकीची होती. शेतकऱ्यांना सरकारने काही अटींवर ती कसायला दिली होती. गावामध्ये मिरासी व उपरी असे शेतकऱ्यांचे दोन प्रकार होते. मिरासदार हे गावच्या वसाहतीपासून शेताचे वहिवाटदार होते. उपरी शेतकऱ्यांना कौलनामा देऊन शेत कसण्यासाठी बोलावले जाई. राजा आणि शेतकऱ्यांत प्रत्यक्ष संबंध नव्हते. राजा आणि शेतकरी यांच्यात देशमुख, मामलेदार आणि पाटील हे अधिकारी होते. गावचा शेतसारा मामलेदार आणि पाटील परस्परांशी विचारविनिमय करून ठरवीत असत.

शेतसाऱ्याची आकारणी व्यक्तिशः होत नसे. संपूर्ण गावाचा शेतसारा ठरविला जाई. तो गोळा करण्याचा आणि सरकारच्या खजिन्यात भरण्याचा अधिकार

पाटलास होता. गावात पाटलाबोरेर गावपंचायतही महत्त्वाची भूमिका पार पाडत असे. पाटील गावपंचायतीशी सल्लामसलत करून शेतसारा ठरवीत असे. शेतीच्या हस्तांतरणावर पंचायतीचे नियंत्रण होते. त्या काळात गावात गुजर, वाणी, मारवाडी यांची सावकारी होती. शेतकरी त्यांच्याकडून कर्जही घेत; पण कर्जाच्या मोबदल्यात शेत लिहून देण्याची पद्धती नव्हती. त्याशिवाय दामदुपटीचा कायदा त्या वेळी प्रचलित नव्हता. एकदा व्याज मुद्दलाइतके झाले की त्यापेक्षा जास्त पैसा वसूल करण्याचा अधिकार सावकारास नव्हता. सावकाराला कर्ज वसूल करण्यासाठी राज्यसंस्था मदत करीत नसे. त्याला त्यासाठी पंचायतीकडे फिर्याद करावी लागे. आपल्या कर्जाची वसुली करण्यासाठी सावकार शेतकऱ्यांच्या घरासमोर धरणे धरीत असत. सरंजामदारी व्यवस्थेत शेतकऱ्यांवर सावकारांचा जुलूम वेगळ्या प्रकारचा होता. सावकार मोठ्या सावकाराकडून कर्ज घेत असे व त्या कर्जाची भरपाई करण्यासाठी मुलुखातील सारावसुली करण्याचा अधिकार सावकारास दिला जाई. पैसा वसूल करण्यासाठी सावकार शेतकऱ्यांवर जुलूम करीत असत. अशा प्रकारे शेतकऱ्यांची स्थिती मराठेशाहीत होती.

शिवाजी महाराजांनी स्वधर्मरक्षणासाठी स्वराज्याची स्थापना केली. छत्रपती संभाजी, राजाराम व ताराबाई यांनी त्या स्वराज्याचे संरक्षण केले. शाहूंच्या काळातील कर्तबगार पेशव्यांनी स्वराज्याचे साम्राज्यात रूपांतर केले; परंतु नंतर मात्र मराठ्यांची सत्ता योग्य माणसाच्या हाती न गेल्यामुळे ते साम्राज्य मोडकळीस आले व पुढे मराठेशाहीचे पतन झाले.

कर्तव्यतत्पर शिवाजीच्या वेळी प्रधान मंडळ होते, परंतु तेथे समानतेचे तत्त्व होते. शाहूंच्या काळात पेशवे कर्तव्यतत्पर तर स्वतः शाहू निष्क्रिय. यामुळे पेशव्यांचे महत्त्व वाढले व हळूहळू छत्रपतींची सत्ता पेशव्यांच्याकडे गेली. शाहूंच्या मृत्यूनंतर पेशव्यांनी मध्यवर्ती सत्ता द्युगारून दिली आणि सर्व सत्ता आपल्या हाती घेतली.

‘१४ जानेवारी १७६१ ला पानिपत युद्ध झाले. या युद्धात महाराष्ट्राची एक पिढी गारद झाली. पानिपतमधील भीषण पराभवाचे व कुटुंबातील व्यक्तींच्या मृत्यूचे वर्तमान ऐकून त्या धक्क्यानेचे पेशवा बाळाजी बाजीराव हा १३ जून १७६१ रोजी मरण पावला.’^५ पेशव्याला तीन मुले होती: विश्वासराव, माधवराव व नारायणराव.

बाळाजीच्या मृत्यूनंतर पेशवेपदाची सूत्रे कोणाकडे द्यावी, या प्रश्नावर जुन्या मराठी सरदारांत वाद उपस्थित झाला. बाळाजीचा मोठा मुलगा विश्वासराव हा

पानिपत युद्धात कामी आला होता, तर दुसरा मुलगा माधवराव केवळ सोळा वर्षांचा होता. माधवराव जरी अल्पवयीन होता तरी परिस्थितीचे गांभीर्य ओळखणारा, कुशाग्र बुद्धीचा, स्वाभिमानी, दूरदृष्टीचा आणि तेजस्वी व्यक्तिमत्त्वाचा पुरुष होता. गेल्या काही वर्षांतील घडामोर्डीचे अवलोकन त्याने मोठ्या सूक्ष्मपणे केले होते. परिस्थिती व माणसे ओळखण्याची त्याला अद्भुत शक्ती होती. या अल्पवयीन मुलाकडे मराठेशाहीच्या नेतृत्वाची जबाबदारी सोपवावी अथवा नाही, हा क्लिष्ट पेच मराठी मुत्सद्यांना होता.

पेशवे कुटुंबात रघुनाथरावदादा हा एकमेव वयस्क अनुभवी पुरुष उरला होता. भावाच्या मृत्यूनंतर आपणास पेशवेपद मिळावे अशी त्याची इच्छा होती; परंतु तो स्वभावाने दुबळा व अतिशय कारस्थानी असल्यामुळे त्याला मुत्सद्यांनी पेशवेपद नाकारले, पण माधवरावाचे गुण लक्षात घेऊन त्यालाच पेशवेपदावर आरूढ करण्याचा निर्णय घेतला. २० जुलै १७६१ रोजी राणी ताराबाईने सातारा येथे माधवरावाला पेशवाईची वस्त्रे दिली.

अशा प्रकारे माधवराव पेशवा बनला व पेशवाईला सुरुवात झाली. “पेशवाईत दुसऱ्या बाजीरावाच्या काळात जुलूम वाढला, कारण त्याने शेतसान्याव्यतिरिक्त इतर अनेक नवे कर शेतकऱ्यांवर लादले. हे कर पाटील व मामलेदार यांच्याकडून वसूल करून घेण्याएवजी करवसुलीसाठी स्वतंत्र अधिकारी नेमले. या स्वतंत्र अधिकाऱ्यांनी शेतकऱ्यांवर मोठ्या प्रमाणात अत्याचार केले. म. फुले यांनी बाजीरावाचा भाऊ अमृतराव कशा प्रकारे अत्याचार करीत असे याची माहिती दिली आहे.”^{१६}

सरंजामशाही व्यवस्थेत पेशव्यांचे व त्यांच्या सरंजामदारांचे स्वतःचे असे मुलूख होते. त्यांना काही गावे इनाम देण्यात आली होती. ही सरंजामशाही व्यवस्था, जातिव्यवस्था, पंचायतसंस्था, बलुतेदारी आणि गावचा पाटील या चार खांबांवर उभी होती. बाजीरावाच्या काळात अनेक वाईट गोष्टी शिरल्या. बाजीराव, दौलतराव, यशवंतराव हे सर्व आतून सडत चाललेल्या सरंजामशाहीचे प्रतिनिधी होते. लॉर्ड वेल्सली, हेस्टिंग यांच्या तयार सैन्यापुढे त्यांचा टिकाव लागला नाही.

पेशवाईमध्ये पहिल्या बाजीरावापासून राज्याचा अर्थकोष रिकामाच राहिला. यामुळे समाजहिताची कामेही पेशवाईच्या काळात होऊ शकली नाहीत. पेशवाईमध्ये शेतकऱ्यांवर अन्याय, अत्याचार वाढले. जातिव्यवस्था, पंचायतव्यवस्था, बलुतेदारी आणि गावचा पाटील यामुळे पेशवाई खिळखिळी

बनली. परिणामी, पेशवाईचा न्हास झाला.

पेशवेकाळात अस्पृश्यता, गुलामगिरी याचप्रमाणे आर्थिक विषमताही अधिक होती. या काळातील वर्ग व वर्णवर्चस्वाचे विदारक चित्र पाहून त्याचे विश्लेषण महात्मा फुले यांनी केले आहे.

इ. स. १४५३ मध्ये कॉन्स्टटिनोपलचा पाडाव झाला आणि युरोपियन राष्ट्रांचा पूर्वेकडील खुष्कीच्या मागर्ने चालणारा व्यापार बंद पडला. युरोपीय व्यापारी आणि राज्यकर्ते पूर्वेकडे जाण्याचा इच्छेने नवे मार्ग शोधून बाहेर पढू लागले. व्यापार करण्यासाठी निरनिराळ्या कंपन्या स्थापन करण्यात येऊ लागल्या. अशापैकीच एक कंपनी म्हणजे ब्रिटिशांनी स्थापना केलेली ईस्ट इंडिया कंपनी होय.

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना झाली आणि एक नवे दालन उघडले. मोगल बादशाहाच्या दरबारात कंपनीचे वकील पेश होऊ लागले आणि त्यांनी सवलती मागितल्या. भारताच्या पश्चिम किनारपट्टीवर निरनिराळ्या ठिकाणी इंग्रजांनी आपल्या वखारी स्थापन केल्या. चोर-दरोडेखोरांपासून त्या वखारीचे संरक्षण व्हावे म्हणून सशस्त्र दलाची उभारणी ब्रिटिशांनी केली. सुरुवातीच्या काळात व्यापार करणे, व्यापारासाठी सवलती घेणे आणि नफा कमाविणे असेच मर्यादित उद्दिष्ट इंग्रज व्यापार्यांचे होते.

१७०७ मध्ये मुगल बादशाहा औरंगजेबाचा मृत्यू झाला आणि मुगल साम्राज्याचा न्हास सुरु झाला. वास्तविक शहाजहानच्या कालखंडात मुगल साम्राज्य आर्थिक अरिष्टात सापडले होते. निरनिराळ्या क्षेत्रांत मोठ्या प्रमाणावर शेतकऱ्यांचे सशस्त्र उठाव होत होते. औरंगजेबाचा मृत्यू हा त्या साम्राज्यावरील शेवटचा आघात होता. प्रांतोप्रांतीचे सुभेदार स्वतंत्र होत होते. भारतात राजकीय क्षेत्रात फार मोठ्या प्रमाणावर पोकळी निर्माण झाली होती. मुगल साम्राज्याच्या अशा पडत्या काळात ब्रिटिशांनी मोठ्या प्रमाणावर हस्तक्षेप करण्यास सुरुवात केली.

बंगाल, बिहार आणि ओरिसा प्रांतांत ब्रिटिशांना कोणी प्रतिस्पर्धी राहिला नाही. १७५७ मध्ये प्लासीची लढाई झाली आणि इंग्रजांवर मोठ्या प्रमाणावर सवलर्तींची खैरात सुरु झाली. मुगल साम्राज्यशाही नावापुरती कायम ठेवून प्रत्यक्षात सर्व सत्ता ब्रिटिशांनी आपल्या हातात घेतली. पंजाबात रणजितसिंह, हैद्राबादचा निजाम, ब्रिटिश सत्तेला जेरीस आणून मृत्यूपर्यंत संघर्ष देणारा टिपू सुलतान इत्यादी एतदेशीय राज्यकर्त्यांचा निकाल लावून तसेच अनेक संस्थानिकांना तैनाती फौजेची पद्धत स्वीकारण्यास लावून ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने आपली पकड घटू केली. जून

१८१७ मध्ये ब्रिटिशांचा युनियन जँक शनिवारवाड्यावर फडकू लागला. ‘१८१८ ला पेशवाईं बुडाली. ही घटना फक्त एक राजवट जाऊन दुसरी राजवट येण्यापुरतीच मर्यादित नव्हती. ब्रिटिशांनी नवी संस्कृती, नवे तंत्रज्ञान या देशात आणले. मानवी समाजाच्या अधिक प्रगत अवस्थेत आपण ब्रिटिशांमुळे प्रवेश करीत होतो.’⁹

इंग्रंजाचे राज्य महाराष्ट्रात स्थापन झाल्यावर इंग्रजांनी हळूहळू महाराष्ट्रात बदल घडवून आणण्यास मुरुवात केली. त्यांच्या ताब्यात मुंबई इलाका आल्यानंतर त्यांनी छोटे व आटोपशीरी जिल्हे पाडले. इतर प्रांतांतील जिल्ह्यांपेक्षाही आकाराने ते लहान करण्यात आले. प्रत्येक विभागावर मामलेदार या अधिकाऱ्याची नेमणूक करण्यात आली. शेतसारा, वसुलीवर देखरेख, शांतता, सुव्यवस्था ही महत्वाची कामे त्यांच्यावर सोपवली. त्यांच्या मदतीस शिरस्तेदार, हिंसोबनीस आणि कारकून नेमले गेले. तसेच जिल्ह्यांसाठी कलेक्टरांना जमीन महसूलविषयक अधिकार देण्यात आले. जमीनविषयक तंठ्याचा निवाडा त्यांच्याकडे असे. ‘ब्रिटिशांनी शेतीक्षेत्रात नवे बदल घडवून आणले. उत्तर भारतात बंगल प्रांतात त्यांनी कायमधाऱ्याची पद्धत लागू करून जमीनदारांचा एक नवीन वर्ग निर्माण केला, पण दक्षिणेत मात्र त्यांनी जमीनदाराएवजी रयत पद्धत लागू केली. ही रयतवारी पद्धत महाराष्ट्रात लागू करणारे इंग्रज अधिकारी ब्रिटिश उदारमतवादाने विशेषत: बँयमच्या उपयुक्तवादी विचारांनी प्रभावित झाले होते. ब्रिटिश अर्थशास्त्रातील काही नवे सिद्धांत त्यांनी महाराष्ट्रात लागू केले. पिंगल या अधिकाऱ्याच्या मते महाराष्ट्रातील शेतीव्यवस्थेचे जे सामूहिक स्वरूप आहे त्यामुळे खन्या अर्थने ग्रामीण समाजाची प्रगती होत नाही. कारण स्वतः मेहनत करणाऱ्या शेतकऱ्यास त्या व्यवस्थेत फारसे प्रोत्साहन मिळत नाही.’¹⁰ म्हणून शेतकऱ्यांच्या वैयक्तिक मालावर आधारलेली रयतवारी शेती व्यवस्था सुरु केली पाहिजे. पाटील, पंचायत, देशमुख, मामलेदार यांची शेतकऱ्यांना व्यवहारात जी दखलदारी होते आहे ती बंद केली पाहिजे. सरकार मध्यस्थ नसावा. या विचारांचा पाठपुरावा करीत इंग्रज अधिकाऱ्यांनी अव्वल इंग्रजीत महाराष्ट्रात रयतवारी पद्धती सुरु केली. रयतवारी शेती पद्धतीत

१. शेतीची मालकी ते शेत करणाऱ्याकडे राहील. त्याला ती मालमत्ता विकण्याचा अधिकार असेल. त्याच्या जमिनीला भूमापन क्रमांक आणि त्याला मालकीचे कागदपत्र दिले जातील.
२. शेतकरी त्याचा शेतसारा पैशाच्या रूपाने सरकारकडे जमा करील.
३. शेतसारा तीन वर्षांतून एकदाच जमिनीची प्रत वगैरे पाहून ठरविण्यात

येर्डल, अशी या रयतवारी पद्धतीची वैशिष्ट्ये होती.

या व्यवस्थेमुळे ग्रामीण भागातील सामूहिक जीवनाची पद्धती मोडकळीस आली. केवळ शेतसारावाढ करून पैसा मिळविणे हा इंग्रजांचा उद्देश असल्यामुळे या व्यवस्थेचा शेतकऱ्यांस फारसा उपयोग झाला नाही; उलट त्यांची वाताहत झाली. त्यांनी स्वीकारलेले शेतीविषयक धोरण त्यांच्या वसाहतवादी धोरणाचाच असा अपरिहार्य असा भाग होता. या निमित्ताने शेतीसंबंधात झालेल्या फेरआखणीतून शोषणाशी संबंधित काही प्रश्न पुढे आले. देशाच्या विविध भागांत शेतकऱ्यांचा असंतोष वाढत गेला. आदिवासी, मध्यम शेतकरी कूळ या असंतोषाचे प्रमाण मोठे होते.

‘इंग्रजांनी काही प्रांतांत जमीनदारी प्रस्थापित केली. व्यक्तिगत मालकीच्या तत्त्वानुसार एकत्र कुटुंबाच्या जमिनीची पिण्यान्पिण्या वाटणी होऊ लागली. परिणामतः जमिनीचे लहान लहान तुकडे झाले. त्यावरील उत्पन्न लोकांना पुरेनासे झाले. त्यामुळे ग्रामीण जनतेचा कर्जबाजारीपणा व दारिक्र्य बेसुमार वाढले.’^{११}

शेतकऱ्यांची एकत्र कुटुंब पद्धती जेव्हा होती तेव्हा शेतकऱ्यांकडे जमीन जादा असल्यामुळे त्यावरील उत्पन्नसुद्धा जास्त होते; पण जेव्हा कुटुंबात जमिनीची वाटणी झाली तेव्हा खरी झाल शेतकऱ्यांना बसली व त्यांच्या उत्पन्नात कमालीची घट झाली. शेतकरी या बाबीमुळे चिंताक्रांत बनला. ही इंग्रजांची नीती शेतकऱ्यांच्या हितास बाधक अशीच होती.

‘अंग्रेझोंके शासन के आगमन से पहले किसान वर्ग जितना गरीब था, अंग्रेझों के शासन में भी उतना गरीब रहा। कुछ अंशों में उसकी प्रगति तो हुई, लेकिन मूलतः जो परिवर्तन होना चाहिए था वह नहीं हुआ’^{१२}

मुरलीधर जगताप यांनी ‘युगपुरुष म. फुले’ या ग्रंथात सांगितले आहे की, इंग्रजांच्या काळात शेतकऱ्यांची स्थिती इंग्रज येण्याअगोदर जशी होती तशीच आहे, त्यात थोडा बदल झालेला आहे. पण जेवढे परिवर्तन व्हायला पाहिजे होते तेवढे झालेली नाही. १९ व्या शतकात देशभरात अनेक ठिकाणी आदिवासी आणि सामान्य शेतकऱ्यांनी जमीनदार तसेच ब्रिटिशांच्या धोरणाला विरोध म्हणून उठाव केले. शेतीच्या भांडवलविकासातून ब्रिटिशांनी निर्माण केलेल्या एतदेशीय मध्यम वर्ग यांचाच खन्या अर्थाने लाभ होत होता. या उपेक्षेचा परिणाम म्हणून शेतकरीवर्गात झापाठ्याने विद्रोहाची भावना वाढीस लागली. संथाल, आदिवासी मुंबई प्रांतातील सामान्य शेतकरी-भिल्ल-आदिवासी, शेतकऱ्यांमध्ये असंतोष

वाढीला लागला. १९व्या शतकातील उठाव चळवळ या अर्थने लक्षात न घेता उद्रेक म्हणूनच नोंदवावी लागेल.

ब्रिटिशांनी अवलंबिलेल्या अर्थविषयक आणि जमीनविषयक धोरणाचा निषेध म्हणून प्रातिनिधिक अर्थने या उठावाची दखल शेतकरी चळवळीच्या इतिहासात घेणे गरजेचे आहे.

मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील मराठा काळ, पेशवाईचा कालखंड व ब्रिटिश राजवट यामध्ये शेतकऱ्यांची स्थिती कमी-अधिक प्रमाणात बदलत गेली पण शेतकरीवर्गावर कुणीच लक्ष दिले नाही, उलट शेतकऱ्यांचे शोषण झाले, अन्याय वाढले. ब्राह्मण पेशव्यांच्या हातात राज्याची सूत्रे आल्यानंतर त्यांनी शेतकऱ्यांवर फार जाचक अटी लादल्या. ‘महाराष्ट्रात पावसावर बरीचशी शेती होती, त्यामुळे मधूनमधून पावसाने धोका दिल्यामुळे शेतकऱ्यांस कर्ज फेडणे कठीण जात असे. ती स्थिती अजून कायम आहे.’^{११}

पावसाच्या पाण्यावर शेती असल्यामुळे ती कधी पिकायची तर कधी नाही. त्यामुळे शेतकरी अडचणीत यायचा. परिणामी, त्याच्यावरील कर्जाचा बोजा वाढायचा. हा कर्जाचा बोजा म्हणजे पेशव्यांनी शेतकऱ्यांवर लावलेला शेतसारा असायचा. शेतकऱ्यांचे आयुष्य यामुळे दीनवाणे व्हायचे. तसेच त्यांचे धार्मिक, सांस्कृतिक शोषण येथील सावकारशाही, नोकरशाही करायचे. महात्मा फुल्यांच्या मते शेतकऱ्यांची स्थिती वाईट होण्यास सावकारशाही व नोकरशाही कारणीभूत आहे.

हा ब्राह्मणी, भट भिक्षुकांनी, सावकारांनी, सरकारी नोकरांनी हा अक्षरशून्य शेतकरी पूर्णतः नागवला होता. तो शेतकरी अटूटल कर्जबाजारी झाला होता. ‘महात्मा फुले : साहित्य और विचार’ या हरी नरके संपादित ग्रंथात द. ता. भोसले यांनी लिहिलेल्या लेखात म्हटले आहे ‘महात्मा फुलेने किसान की दुर्दशा के लिये जिम्मेदार एक और कारण याने विभिन्न तरीकोंसे किये जाने वाले उसके शोषणका भी उल्लेख किया है। यह शोषण अंशतः अधिकारसे, अंशतः बाधाओंका अनुचित लाभ लेनेके उद्देश्यसे और कुछ मात्रा में किसानोंके अज्ञान के कारण हुआ था।’^{१२}

शेतकरीवर्गाच्या दुर्दशेस त्याचे अज्ञान कारणीभूत होते. शेतकरी शिकला नसल्यामुळे त्याच्या जीवनात अनेक अडचणी निर्माण होत होत्या. महाराष्ट्रात शेतीची अर्थव्यवस्था १८ व्या शतकाच्या सुरुवातीला जशी होती तशीच ती त्या संबंध शतकातही पुढे चालू राहिली. शेतीमालाचे उत्पादन हे जमिनीचा कस व कच्चे

घटक, जमिनीचा मगदूर, प्रदेशाचा उंचसखलपणा, हवामान, पावसाचे प्रमाण, सिंचनक्षेत्र, दुष्काळ, उपलब्ध औजारांची उत्पादनक्षमता, पिके, पीक घेण्याच्या पद्धती, खते, सैन्याच्या किंवा चोरचिलटांच्या धाडी इत्यादींवर अवलंबून असे. कोणत्याच घटकात पूर्वीपेक्षा फारसा बदल १८व्या शतकात घडल्याचे आढळत नाही.

प्रकरण दुर्लभ
महात्मा फुले यांचे
सामाजिक सुधारणाकाढी कार्य

२. महात्मा फुले यांचे सामाजिक सुधारणावादी कार्य

समाज परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत गती देणारा समाज सुधारक हा संवादकर्ता असतो. राजा राममोहन राय, म. दयानंद, रामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानंद, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याप्रमाणेच महात्मा जोतिराव फुले हेसुद्धा समाज-सुधारणा विचारांना गती देणारे लोकसंवादक होते.

महात्मा जोतिराव फुले यांनी स्त्रीशिक्षण, विधवाविवाह, जातीयतेचे उच्चाटन, यासारख्या सामाजिक सुधारणांसाठी आपले जीवन व्यतीत केले. स्वतःच्या निर्वाहासाठी त्यांनी मिशनरी शाळेत नोकरी केली आणि स्वतः शाळा काढून महाराष्ट्रात खाच्या अर्थने स्त्रीशिक्षणाची मुहूर्तमेढ जोतिबा व त्यांच्या पत्नी सावित्री यांनी रोवली. त्यांच्या या सुधारणांना समाजातून खूप विरोध झाला, पण ते आपल्या समाजनिषेपासून तसूभरही ढळले नाहीत. म्हणूनच ते सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत ठरले.

महात्मा फुल्यांनी स्त्रीशिक्षण, पुर्नविवाह व भ्रूणहत्या प्रतिबंधक गृह व अस्पृश्यतानिवारण, शेतकऱ्यांसाठीचे कार्य या प्रमुख कार्यावर मोठ्या प्रमाणावर भर दिला. शिक्षणासंदर्भात त्यांनी समाजातील लोकांची नाडी ओळखून त्यांना शिक्षण देणे कसे गरजेचे आहे हे ओळखून १८४८ मध्ये पुण्यातील बुधवार पेठेत मुर्लींसाठी पहिली शाळा सुरु केली. त्यांनी सामाजिक सुधारणांसाठी गद्य-पद्यात लहान-मोठ्या अनेक रचना केल्या. समाजातील विषमतेविरुद्ध त्यांनी या ग्रंथांतून कठोर टीका केली. या ग्रंथांद्वारे त्यांनी लोकजागृतीचे कार्य केले. ब्राह्मणांचे कसब, शिवाजीचा पोवाडा, गुलामगिरी, शेतकऱ्याचा आसूड, जातिभेद, विवेकसार, इशारा, अस्पृश्यांची कैफियत इ. ग्रंथांतील त्यांचे लेखन मर्मभेदी असेच आहे. त्यांनी ‘दीनमित्र’ हे वृत्तपत्र चालवून अन्यायाला वाचा फोडली. महाराष्ट्रातील समाज अज्ञान, अंधश्रद्धा, अनिष्ट चालीरीती व वरिष्ठ वर्गांचे श्रेष्ठत्व याखाली दबला होता. या काळात ब्राह्मणवर्गांचे श्रेष्ठत्व होते. इतरांना ते कनिष्ठ लेखत. समाजाला अज्ञान,

अंधश्रद्धेच्या मोहनिद्रेतून जागे करण्यासाठी, सत्य शोधण्यासाठी व मानवर्धम स्थापण्यासाठी जोतिबांनी १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. जनतेच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन स्वतःचे वर्चस्व गाजविणाऱ्या ब्राह्मणवर्गाविरुद्ध त्यांनी लढा दिला. जोतिबांनी सर्वांत क्रांतिकारी गोष्ट केली ती म्हणजे अस्पृश्यतानिवारणाची. महाराष्ट्रात अस्पृश्यता परंपरागत चालत आलेली होती. अस्पृश्यांना समाजजीवनात अजिबात स्थान नव्हते. त्यांची वस्ती गावाबाहेर असे. उच्चवर्णीयांची सेवा करणे हेच त्यांचे मोठे कर्तव्य मानले जाई. शिवाशिवीचे फार मोठे स्तोम माजले होते. अस्पृश्यांना गावात फिरण्यास बंदी होती. या सर्व समस्यांचे मूळ शिक्षणात आहे हे त्यांनी ओळखून त्यांनी १८५१ मध्ये दोन शाळा उघडल्या व अस्पृश्य समाजातील मुलामुलींना शिक्षणाची दारे खुली करून दिली व आपल्या घरचा पिण्याच्या पाण्याचा हौदही अस्पृश्यांसाठी खुला करून दिला. पुढे तर त्यांनी अस्पृश्यतानिर्मूलनाचा जाहीरनामाच प्रसिद्ध केला.

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या संदर्भात त्यांनी फार मोठी सुधारणावादी क्रांती केली. त्यांचे गेल्या १००-१५० वर्षांपूर्वीचे विचार आजही या देशातील शेतकऱ्यांना उपयुक्तच आहेत. पूर्वी शेतकरी सुखी व समाधानी नव्हता. भ्रामक चालीरीती व धर्मभोलेपणा याखाली तो दबला होता. दारिद्र्य, मागासलेपणा अज्ञान, कर्जबाजारीपणा यामुळे शेतकरी पिचून गेला होता. ‘शेतकरी सुखी तर जग सुखी’ अशी जोतिबांची कल्पना होती. ब्रिटिशांनी शेतकऱ्यांसाठी शाळा काढाव्यात, दुष्काळात शेतकऱ्यांना मदत करावी, कालवे व धरणे बांधून दुष्काळाला तोंड द्यावे इ. सूचना त्यांनी केल्या. शेतकऱ्यांच्या स्थितीचे प्रभावी चित्रण ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ या ग्रंथात जोतिबांनी केले व शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडली. महात्मा जोतिबा फुले हे मानवतेचे पुजारी होते, द्रष्टे होते, अन्यायाचे कर्दनकाळ होते, दलितोधारक होते, ब्राह्मणांचे द्वेषे होते असे आपणांस त्यांच्या कामगिरीचा आढावा घेतल्यावरून दिसून येईल.

‘म. फुले यांनी आजन्म केलेल्या जनसेवेचे वर्णन केल्यावर त्यांच्या योग्यतेसंबंधी निराळे लिहिण्याचे काय राहिले आहे? अशी कोणती सुधारणा आहे की जिचे बाळंतपण महात्मा फुले यांच्या हातून झाले नाही? आणि म. फुल्यांनी रूढ केलेली अशी कोणती सुधारणा आहे की ती राष्ट्रमान्य ठरली नाही? म. फुले हे थोर पुरुष होते, त्यामुळे त्यांचे विचारही तितकेच क्रांतीचे अग्रदूत बनले.’^{१३}

‘महात्मा फुल्यांची चळवळ ही सर्वाथाने समानतेची चळवळ होती. बहुजनांचे शोषण थांबवून त्यांना त्यांचे न्याय हक्क प्राप्त करून देणारी होती.’^{१४}

समाजातील शोषण थांबविणे व त्यांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देऊन समतेच्या छत्राखाली आणण्याची धडपड महात्मा फुल्यांनी अहोरात्र केली.

‘बोले तैसा चाले’ या कोटीतले कर्तृत्ववान सुधारक म्हणून महात्मा जोतिबा फुले १९ व्या शतकातील अद्वितीय संवादकर्ते ठरतात. जोतिराव हे गृहस्थाश्रमी असूनही आपल्यातील एकापेक्षा एक लोकोत्तर वृत्तींनी त्या आश्रमधर्माला त्यांनी मानवधर्माचे व्यापक स्वरूप प्राप्त करून दिले. समाजातील सर्व स्थरांच्या हिन-दीनांच्या उद्धाराची उत्कट तळमळ, त्यासाठी कोणताही धोका पत्करण्याची आणि त्याग करण्याची तयारी व बोलण्याप्रमाणे वागण्याचे धारिष्ठ्य या असामान्य गुणांमुळे महाराष्ट्रांच्या इतिहासातील त्यांचे स्थान अदल आहे.^{१५} महात्मा फुले हे केवळ बोलके सुधारक नव्हते तर ते कर्ते सुधारक होते. त्यांची वृत्ती मानवी कल्याणाची होती व या मानवी कल्याणासाठी प्रसंगी धोका पत्करण्याची तयारी असल्यामुळे त्यांनी केलेल्या कार्याला तोड नाही. ते एक प्रभावी समाजसुधारणावादी संवादकर्ते होऊन गेले.

महात्मा फुले यांचा सामाजिक सुधारणेतील सहभाग

‘आधुनिक महाराष्ट्रात महात्मा फुले यांचे कार्य एकमेवाद्वितीय ठरावे असेच आहे. समताधिष्ठित महाराष्ट्राच्या ध्येयस्वप्नांचा पायाच त्यांनी घातलेला आहे. अस्पृश्यांसाठी शाळा काढणे (१८५१), मुलींना शिक्षण देणे (१८४८), बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना स्वतःच्या घरात करणे (१८६३), अस्पृश्यांना स्वतःच्या हौदावर पाणी भरू देणे (१८६८), बहुजन समाजाच्या जागृतीसाठी सत्यशोधक समाज स्थापन करणे (१८७३) यासारखी महाक्रांतिकारक ठरावीत अशी कार्ये लोकक्षोभाची धास्ती न बाळगता त्यांनी केली आहेत.’^{१६}

म. फुल्यांनी अस्पृश्यांच्या मुलामुलींसाठी शाळा काढल्यामुळे अस्पृश्यांच्या मुलामुलींना शिक्षणाची दारे खुली झाली. मुले-मुली शिकल्यामुळे अस्पृश्यांच्या विचारात क्रांतीचा धागा निर्माण झाला व ते आपल्या जीवनात क्रांतिप्रवण विचारामुळे सुखी व समृद्ध होण्यास मदत झाली. बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना व अस्पृश्यांना आपल्या घराचा पिण्याच्या पाण्याचा हौद खुला करून त्यांनी सामाजिक सुधारणेचे हे महान कार्य केले. बहुजन समाजात जागृती आणणे गरजेचे

आहे यासाठी त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून बहुजनांना जागे केले. त्यांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून दिली. शेतकरी, पीडित, दीन-दुबळ्यांच्या सेवेसाठी त्यांनी सामाजिक जाणीव ठेवूनच आपले कार्य अहोरात्र सुरू ठेवले.

‘रुढीवाद व कर्मकांडाचे प्राबल्य वाढवून व इतरांच्या धार्मिक भावना व अंधश्रद्धा यांचा गैरफायदा घेऊन ब्राह्मण-पुरोहितांनी आपले धार्मिक व सामाजिक वर्चस्व शतकानुशतके टिकविले हे फुल्यांच्या लक्षात आले होते. रुढीवाद व कर्मकांडाचे प्राबल्य हे धर्मग्रंथांतील भाकडकथांनी व धार्मिक परंपरांनी जोपासले होते हे लक्षात आल्यामुळे फुल्यांनी हिंदूच्या धर्मग्रंथांवरच हल्ला चढविला.’^{१७}

बहुजन समाजात अनिष्ट चालीरीती, अंधश्रद्धा, रुढीचा पगडा असलेल्या या देशातील हिंदू संस्कृतीने ग्रंथ लिहून या ग्रंथांत अशा प्रथांना स्थान दिले. यामुळे बहुजन समाज हा अतिशय गांजलेला होता. या स्थितीतून त्या समाजाला बाहेर काढण्यासाठी म. फुले यांनी हिंदूधर्मग्रंथांवर हल्ला चढविला.

जातिव्यवस्था नष्ट करणे, शेतकऱ्यांच्या जीवनात सुधारणा व अस्पृशेतचा कलंक नष्ट करणे या सामाजिक सुधारणा जोतिरावांनी घडवून आणल्या. म्हणूनच जोतीरावांचा ‘सामाजिक सुधारणेचा प्रणेता’ असा उल्लेख केला जातो.

‘सामाजिक व आर्थिक समतेवर आधारलेला शोषणविरहित असा समाज निर्माण करण्याचे फुल्यांचे स्वप्न होते. धर्माच्या आधारे निर्माण झालेली सामाजिक विषमता नष्ट झाली पाहिजे व सर्वजण मानव म्हणून एकत्र आले पाहिजेत, असा त्यांचा आग्रह होता. फुले हे धर्मविरोधक नव्हते; परंतु धर्माला आलेले विकृत स्वरूप, कर्मकांडाचे व पुरोहित वर्गाचे प्राबल्य व लोकांच्या अंधश्रद्धेचा फायदा घेऊन केली जाणारी धार्मिक पिळवणूक त्यांना मान्य नव्हती.’^{१८}

फुल्यांना विषमता अजिबात अभिप्रेत नव्हती. त्यांनी विषमता नष्ट व्हावी यासाठी बरेच प्रयत्न चालविले. त्यांनी धर्माला विरोध केला नाही, पण या धर्माच्या विकृत स्वरूपाला विरोध दर्शविला. धर्माला विकृत स्वरूप आणण्याचे काम या सामाजातील पुरोहित व ब्राह्मणवादी मंडळींनी केल्यामुळे त्यांचा त्यांना राग येत असे. धर्माच्या नावावर येथील कष्टकरी, श्रमिक, दलित पीडितांची पिळवणूक करण्यात येत असल्यामुळे त्यांनी येथील धर्मग्रंथांना कडाडून विरोध केला व आपला सामाजिक समतेचा विचार पेरण्याचे काम केले. प्रस्थापित व्यवस्थेता हादरे देणारा बंडखोर विचारवंत हा नवे सिद्धांत मांडून ते लोकचळवळीद्वारे कृतीत आणत असतो हे त्यांनी दाखवून दिले.

दलितोद्धाराचे कार्य

बहुजन समाज आणि अस्पृश्यांच्या गळ्यात हजारो वर्ष धार्मिक गुलामगिरीच्या, अंधश्रद्धेच्या, विषमतेच्या जळवा चिकटलेल्या होत्या. त्या महात्मा फुल्यांनी तोडून टाकल्या आणि राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक समतेचा दीपस्तंभ महाराष्ट्राच्याच नव्हे तर भारताच्या मार्गदर्शनासाठी उभा केला. कार्ल मार्क्सअगोदर समतेची दृष्टी महात्मा फुल्यांनी महाराष्ट्रास दिली व समतेची चळवळ उभी केली.

पारंपारिक संस्कृती आणि संरचनेला सुरक्षित करणाऱ्या पेशवाईचा शेवट हा भारतातील नवसमाजधारणेच्या युगाचा आरंभ मानावा लागतो. दलितांच्या अस्मितेचा उदय याच पार्श्वभूमीवर झाला. धर्माचे परिशीलन करण्याची वृत्ती याच काळात वाढली. धर्मचिकित्सेचा परिणाम म्हणून धार्मिक, सामाजिक गुलामगिरीला नकार देणाऱ्या चळवळी भारतभर उभ्या राहिल्या. हिंदुधर्मने अस्पृश्यांना विकासाची संधी दिली नाही. सतत गुलामापेक्षाही हीन दर्जाची वागणूक दिली. या जन्मजात अस्पृश्यतेचा नाश करण्यासाठी सुधारकांनी मुक्तीचा लढा उभारला. त्यात महात्मा फुले हेच अग्रेसर होते.

फुल्यांनी १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. ही चळवळ उभी करताना त्यांनी दूरदृष्टीने व्यापक समाजहिताचा विचार केला. बहुजन समाजाच्या प्रगतीस सत्यशोधक चळवळीचा फार मोठा हारभार लागलेला आहे. मानवतावादी मूल्यांचे सत्यशोधक चळवळीस अधिष्ठानच लाभले आहे. या चळवळीतून मानवमुक्ती व अस्पृश्यता उद्धाराची कार्ये जोमाने सुरु झाली.

जोतिबांनी दलितांसाठी सुरु केलेली शाळा, स्वतःच्या घराचा अस्पृश्यांसाठी खुला केलेला हौद ही दलितोद्धाराची क्रांतिदर्शी कार्ये आहेत. या गोष्टी आज क्रांतिदर्शी वाटणार नाहीत व तसे आज करण्याची आवश्यकताही उरली नाही. परंतु जोतिबांनी हे शंभर वर्षांपूर्वी का केले, त्यांना का करावे लागले, याचे मर्म समजून घेण्याची आवश्यकता आहे.

जोतिबांची सामाजिक भूमिका मानवतावादाची आहे. उद्धार दलितांचा असो की ख्रियांचा, त्याचे आधारभूत तत्त्व ही त्यांची शाश्वत विचारसरणी आहे.

‘जुन्या सनातनी परंपरेचे आचारविचार टाकून देण्याची जेव्हा आपण लोकांना शिकवण देतो तेव्हा नव्या धर्माच्या जीवनसरणीचे दिग्दर्शन करण्याची जबाबदारी आपली आहे हे जोतिरावांना चांगले ठाऊक होते.’^{११}

दलित, पददलित अस्पृश्य समाजाला महात्मा फुल्यांनी जुन्या रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धा या वाईट गोर्टीचा त्याग करण्याचा सल्ला दिला, शिक्षणाचे महत्त्व सांगितले. शिक्षणातून माणसाची सर्व प्रगती शक्य आहे आणि सर्व दलितांनी शिकून आपला स्वतःचा उद्धार करण्यास प्रबळ बनले पाहिजे, असा विचार दिला. अशा प्रकारे दलितोद्धाराचे महान कार्य या महापुरुषाने केले.

जोतिबांमध्ये दलितोद्धाराची प्रेरणा आत्मनुभूतीतून निर्माण झाली होती. आजूबाजूच्या समाजस्थितीचे लहानपणापासून केलेले डोळस निरीक्षण व त्यातून आलेला विषमतेचा दारूण अनुभव तिच्या मुळाशी होता.

‘जोतिबांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे, चारित्र्याचे व जीवितकार्याचे एकमेव मूलभूत सूत्र असलेल्या दलितोद्धाराचे आत्मनुभूतीतून स्फुरण, त्यातून वास्तवतेचे व्यापक सर्वांगीण दर्शन व त्यामागोमाग क्रियाशील वर्तन अशा सूत्रत्रयीच्या धोरणामागे प्रेषिताचा आत्मप्रत्यय होता.’^{२०}

फुल्यांनी जे दलितोद्धाराचे कार्य केले त्यामागे त्यांचे पूर्वीचे अनुभव होते. त्यांना त्यांच्या जीवनात अनेक वेळा अपमान सहन करावा लागला होता. बहुजन समाजाची सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक क्षेत्रातील परिस्थिती दयनीय होती. धार्मिक बंधनामुळे तसेच रुढी, परंपरा इत्यार्दीमुळे हा समाज धार्मिक व मानसिक गुलामिगीत अडकलेला होता. या समाजाची खरी उन्ही ही शैक्षणिक प्रसार व ज्ञानामुळेच होऊ शकेल या हेतूने महात्मा जोतिबा फुले व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी बहुजन समाजाला धार्मिक गुलामिगीतून व दारिद्र्यातून बाहेर काढून या समाजाला एक नवी दिशा व प्रेरणा देण्याचे फार मोठे कार्य केले. शिक्षणापासून परिवर्तन व ज्ञानप्राप्तीतून विकास हे तत्त्वज्ञान मांडणारा वर्ग तयार करण्यावर त्यांनी भर दिला. सत्यशोधक चळवळीचे बहुजन समाजाला नवीन मन आणि डोळे मिळावेत म्हणून कार्य केले. बहुजनवर्गाचे आर्थिक दारिद्र्य, सामाजिक अधोगती आणि मानसिक दुर्बलता हा येथील सांस्कृतिक परंपरेचा परिपाक आहे याची जाणीव फुल्यांना होती, म्हणून त्यांनी ही परंपरा नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. जोतिराव नेहमी शोषित व कष्टकरी वर्गाला आपल्या संवादाचे लक्ष्य मानीत.

स्त्रीउद्धाराचे कार्य

हिंदू समाजव्यवस्थेत स्त्री पराधीन राहिली, पायाची दासी राहिली, भोगदासी मानली गेली. कुणी तिला नरक म्हटले आहे. शूद्रातिशूद्राप्रमाणेच तिची अप्रतिष्ठा

झाली. ती ज्ञानापासून वंचित राहिली. शिक्षणाने स्थिया स्वयंपूर्ण बनतील आणि कुंदुंबव्यवस्था उद्धवस्त होईल अशी समाजाला भीती होती. हिंदू संस्कृतीत फार हलाखीचे जीवन जगावे लागत असे. स्त्रीला शिक्षण, रूढी परंपरा व पुरुषी बंधनातच अडकून राहावे लागते असे. तिची या दास्यातून मुक्तता झाली पाहिजे आणि तिची प्रतिष्ठा समाजात वाढली पाहिजे, असा स्त्रीउद्घाराचा विचार प्रथम जोतिबा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडला.

‘फुल्यांनी तर स्त्रीचे स्थान मोठे मानले आणि स्वार्थी, स्त्रीलंपट व अनेक स्थियांना दावणीला बांधणाऱ्या पुरुषांची त्यांनी निंदा केली. स्त्री-पुरुषांना समान शिक्षण देणे आणि सहशिक्षण देणे हा दोन्ही महापुरुषांचा आग्रह होता. स्त्री हे परक्याचे धन किंवा स्त्रीधन या कल्पनांना त्यांनी सुरुंग लावला.’^{२२}

स्त्री ही कुंदुंबांची खरी घटक आहे. ती शिक्षित झाली पाहिजे. स्त्रीला परक्याचे धन न समजता तिला स्त्री समजून वागणूक दिली पाहिजे, असा त्यांचा स्थियांसंदर्भात समतेचा व समानतेचा विचार होता.

सतीची चाल, आमरण वैधव्यव्रत, विधवा केशवपन, बालविवाह, लग्नविच्छेदबंदी, संपत्तीच्या वारसा हक्काचा अभाव, पड्याची चाल, चेहन्यावरील घुंगट, परपुरुषांशी संभाषण करण्यास प्रतिबंध इत्यादी स्थियांची दास्यचिन्हे होती. ब्राह्मण जातीतल्या विधवा स्थियांवर होणारा अन्याय दूर करण्याकरीता ते जातीने लढले. ब्राह्मण स्थियांना कसलाही धार्मिक हक्क दिला गेला नव्हता. त्यांना शूद्राप्रमाणेच मानले जात होते. निसर्गकोपाने विधवा झालेल्या स्थियांना सहानुभूतीने, प्रेमाने वागविण्याएवजी त्यांना उलट शत्रुत्वच लेखले जात होते. स्थियांना छत्री व पायांत वहाणा घालण्याची बंदी होती.

विधवा स्त्रीचे तोंड पाहणेही अपशकुन समजले जात असे, आजही समजले जात आहे. घरात कुणी पाहुणे आले तर तिने कोपन्यात बसून राहायचे. नवरा मेल्याचा सूड तिने केशवपन करून करण्यात येत होता.

हे अन्याय ब्राह्मण स्थियांवर होत आहेत म्हणून जोतिराव स्वस्थ बसले नाहीत. त्यांनी त्याविरुद्ध रान उठविले. फुल्यांनी स्त्रीमुक्ती चळवळीचा पाया घातला. त्यांची स्त्रीमुक्ती चळवळीची संकल्पना वेगळी होती, तर आजच्या स्त्रीमुक्ती चळवळी वेगळ्या आहेत. स्त्री हा समाजाचा घटक म्हणून महात्मा फुल्यांनी विचार मांडला. ब्राह्मणी शास्त्रांनी स्थियांना अतिशूद्र ठरवून शिक्षणापासून वंचित करून ठेवले होते.

दैववाद, कर्मकांड व मानसिक गुलामगिरी आणि धर्माच्या आधारे लादलेली गुलामी व शोषणाची परंपरा स्थियांना मुक्या जनावरासारखे बांधून ठेवीत असताना म. फुल्यांनी सर्वप्रथम त्या काळात स्त्रीशिक्षणाचा विचार केला. हे त्यासाठी १८४८ मध्ये बुधवार पेठेतील भिड्यांच्या वाढ्यात महाराष्ट्रातील पहिली मुर्लींची शाळा सुरु केली. कारण स्त्री शिक्षित झाली तर एक कुटुंब शिक्षित होते, ही सकल्पना फुल्यांची होती. ‘जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, ती जगाते उद्घारी’ असे त्यांचे मत होते.

स्त्रीशिक्षणाचा श्रीगणेशा केल्यानंतर जोतिरावांचे लक्ष विधवांच्या पुनर्विवाह प्रश्नाकडे गेले. विधवा पुनर्विवाहाचा प्रश्न हा विशेषतः ब्राह्मण जातीशी निगडित होता आणि महाराष्ट्रात पुनर्विवाहासाठी १८४० पासून प्रचार सुरु झाला होता. हिंदुस्थानात १५ जुलै १८५६ रोजी विधवा विवाहाचा कायदा सरकारने संमत केला. त्या कायद्यानुसार कोणत्याही हिंदू विधवेला पुनर्विवाह करण्याची मोकळीक मिळाली आणि १८५७ साली घटस्फोट देण्याचा स्थियांचा हक्क मान्य करण्यात आला. विधवांच्या पुनर्विवाहाचा कायदा जरी संमत झालेला असला तरी फारच थोडे पुनर्विवाह घडून येत असत. बाकी अनेक विधवांचे अतिशय हाल होत होते. त्यांचे जीवन कुटुंबप्रमुखाच्या लहरीवर अवलंबून असे. पतिनिधनानंतर विधवांना जबरदस्तीने केशवपन करायला लावत असत. कर्मठ ब्राह्मण आपल्या विधवा मुलीने किंवा सुनेने केस ठेवले तर तिच्या हातचे पाणी घेत नसत. विधवांची ही दैन्यावस्था पाहून जोतिरावांचे मन गहिरत असे. तरुण विधवांना पापाचरणाकडे ओढणारे अनेक लोक त्या वेळी समाजात होते. ती गरोदर होताच सर्व दोष विधवेच्या माथी लावण्यात येई, तिला घरातून हाकलून देत. अशा वेळी आत्महत्या करण्याशिवाय तिला दुसरा मार्ग नसायचा.

जोतिरावांनी या विधवांसाठी गुप्तपणे येऊन बाळंत होण्यासाठी आणि आपली मुले तेथे ठेवण्यासाठी एक बालहत्या प्रतिबंधक गृह स्थापन केले. तिथे गुप्तपणे बाळंत झालेल्या विधवेने आपले मूल न्यावे किंवा तेथेच ठेवावे. याच बालहत्या प्रतिबंधक गृहात इ. स. १८७२ साली काशीबाई नावाच्या एका ब्राह्मण विधवेस मुलगा झाला. सावित्रीबाईंनी त्या मुलाची नाळ कापली होती. बाराव्या दिवशी नामकरण संस्कार करून त्या मुलाचे नाव यशवंत ठेवले. जोतिबा व सावित्रीबाईंनी यशवंतला आपला मुलगा मानून त्याचे संगोपन केले.

‘स्त्री-पुरुषांमध्ये निवड नसावी। गुणे आदरावी सर्व काळा’ अशी लिंगभेदबाबत विचारसरणी असल्याचे त्यांनी स्पष्ट लिहिले. त्यांच्या मते सर्व स्त्रिया आणि पुरुष जन्मतःच स्वतंत्र आहेत. जोतिरावांनी विवाह संस्कारात क्रांतिकारक बदल सूचविले. मुलींच्या संमतीनेच विवाह ठरावा, पुरुषप्रधान संस्कृतीला अनुसरून प्रचलित झालेले, स्त्रीला कमी लेखणारे मंत्र रद्द करावेत. स्त्री-पुरुष समतेचे आणि शांतामय सहजीवनाचे मंगलगान केले जावे, असा कार्यक्रम त्यांनी सुचविला.’^{२२}

मुलींना त्यांच्या विवाहासाठी त्यांच्या इच्छेनुसार वर मिळावा व स्त्रीवर्गाची अवहेलना करणारे मंत्र विवाहप्रसंगी उच्चारण्यात येऊ नयेत, मंगल प्रसंगी स्त्री-पुरुष समान आहेत असे सांगून त्यांचे विवाह करावेत असे त्यांनी सुचविले. एकंदरीतच फुल्यांनी स्त्रियांसंदर्भात विधवा पुनर्विवाह, बालहत्या प्रतिबंधक गृह, स्त्रीशिक्षण, ब्राह्मणी रूढी, परंपरांतून मुक्तता ही स्त्रीउद्घाराची कार्ये केली.

शैक्षणिक कार्ये

पेशवाईच्या काळात, १९ व्या शतकात सामान्य माणसाला सरकारमार्फत शिक्षण देण्याची परंपरा भारतात नव्हती. तसेच शिक्षण हा राज्यांच्या अख्यारीतील विषय नव्हता. काही उदारधर्मीयांच्या साह्याने त्या वेळेस पाठशाळा सुरू होत्या. पूर्वी भारतात विद्यापीठे होती, परंतु बाराव्या शतकात ती नष्ट झाली. पुढे मोठ्या ठिकाणीच पाठशाळा असत.

खेड्यांमध्ये शिक्षण देणारे गुरुजी होते. वार्षिक देणग्यांच्या आधारे ते शिक्षण देत परंतु ते सर्वानाच घेता येणे शक्य नव्हते. त्यामुळे सर्वसामान्य जनता अडाणी राहिली. पण पेशवाई संपुष्टात आल्यानंतर केवळ आठ वर्षांनी महात्मा फुले या क्रांतीच्या अग्रदूताचा जन्म झाला व हा महापुरुष शिक्षण, दलितोद्धार, स्त्रीउद्घार, शेतकरी उद्घाराचा शिल्पकार बनला.

महाराष्ट्रात परंपरागत चालत आलेली अस्पृश्यता होती. अस्पृश्यांना समाजजीवनात अजिबात स्थान नव्हते. त्यांना घाणेरडी व वाईट अशी कामे करावी लागत. उच्चवर्गीयांची सेवा करणे हेच त्यांचे कार्य होते. या वर्गाचा उद्घार करण्याचा फुल्यांनी निधार केला व शिक्षणाशिवाय अस्पृश्यांची सुधारणा होणार नाही हे जोतिबांनी ओळखले. शिक्षणाची महती त्यांनी पुढील पद्यातून वर्णिली आहे.

विद्येविना मती गेली
 मतीविना गती गेली
 गतीविना वित्त गेले
 वित्तविना क्षुद्र खचले
 इतके सारे अनर्थ
 एका अविद्येने केले.

यावरून महात्मा फुल्यांचे शिक्षणाबाबतचे मर्म कळते. प्राथमिक शिक्षण सत्तीचे व मोफत करण्याचा विचार म. फुल्यांनी ब्रिटिश सरकारपुढे पहिल्यांदा मांडला.

‘शिक्षण हे प्रगतीचे लक्षण नवी दृष्टी आणि प्रचंड शक्ती आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा या आवश्यक गरजा आहेत. पण भारतीय ब्राह्मणेतरांसाठी शिक्षण ही अत्यावश्यक गरज आहे.’ याकडे त्यांनी लक्ष दिले.

ब्राह्मणी संस्कृतीत स्नियांवर होणारे अन्याय, अत्याचार रोखायचे असतील तर स्निया शिक्षित होणे गरजेचे आहे, असा विचार त्यांच्या मनात आला व त्यांनी स्नी-शिक्षणासाठी प्रयत्न सुरू केले.’ इ. स. १८४८ मध्ये जोतिरावांनी सावित्रीबाईंना घरी शिकवून तयार केले आणि सावित्रीबाई पहिल्या भारतीय शिक्षिका बनल्या.^{२३} स्नियांना शिक्षण देण्यासाठी जोतिबांनी पहिल्यांदा आपल्या पत्नीस शिकविल्यामुळे त्या शिक्षिका होण्यास तयार झाल्या व त्यांच्या शिक्षणासाठी सुरू केलेल्या प्रयत्नाचा एक आधार बनल्या. त्यांनी पुरुष शिकण्यापेक्षा स्निया शिकल्या पाहिजेत हा विचार केला.

‘माझ्या देशबांधवांपैकी महार, मांग, चांभार या कनिष्ठ जार्तीतील बंधू हे दुःख आणि अज्ञान यात साफ बुडालेले आहेत. त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी दयाळू देवांनी मला प्रेरणा दिली आणि स्नियांच्या शाळेने माझे प्रथम लक्ष वेधले. पूर्ण विचारांती माझे असे मत झाले, की पुरुषांच्या शाळेपेक्षा स्नियांच्या शाळेची अधिक आवश्यकता आहे’^{२४}

समाजातील बहुजन मागास समाजाला त्यांच्या स्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी शिक्षण आवश्यक आहे व हे शिक्षण त्यांनी घेतले पाहिजे. पण पुरुषी शिक्षणापेक्षा स्निया शिकणे अधिक गरजेचे आहे, असा विचार त्यांच्या मनात अधिक घर करून बसला व त्यांनी १८४८ च्या ऑगस्ट महिन्यात बुधवार पेठेतील भिड्यांच्या वाढ्यात पहिली मुलींची शाळा काढली. त्यांची पत्नी सावित्रीबाई यांना शाळेच्या पहिल्या शिक्षिका बनविले. जोतिरावांनी पुढे महार, मांगांच्या

मुलामुर्लींसाठी शाळा काढल्या.

दलितोद्भारासाठी, शेतकरीवर्गाची स्थिती सुधारण्यासाठी व नियांची स्थिती सुधारण्यासाठी महात्मा फुल्यांनी शिक्षणाचे महत्त्व नेहमी वरील वर्गाना पटवून दिले व हे जोडपे स्त्री शिक्षणाचे जनक बनले. पुढे शिक्षणाच्या संदर्भात फुले म्हणतात, ‘कोणत्याही व्यक्तीची, कुटुंबाची आणि राष्ट्राची प्रगती करावयाची असेल तर शिक्षणाची नितांत गरज आहे.’²⁶

अन्न, वस्त्र, निवारा या तीन प्रमुख गरजांबरोबरच शिक्षण ही चौथी अत्यावश्यक गरज मनुष्याला आहे. आपली प्रगती ही शिक्षणातच आहे. म्हणून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षण हे वाधिणीचे दूध आहे. जो हे प्राशन करील, तो गुरुगुरुल्या शिवाय राहणार नाही असे म्हटले होते. तर महात्मा फुले म्हणतात,

आणि भटांनी कपटे ती केली।

विद्या ती ठेविलि आपले हाती ॥

ब्राह्मणांनी स्वतः शिक्षण घेतले, मात्र इतर अस्पृश्य, शेतकरीवर्गाना त्यांनी शिक्षणापासून दूर ठेवले. शिक्षण हे उच्च वर्णियांपुरतेच मर्यादित रहावे असे इंग्रजांचे धोरण होते. उलट, ते बहुजनांपर्यंत जावे, असे जोतिरावांचे मत होते. सक्तीच्या शिक्षणासंबंधी जोतीरावांनी प्रत्येक वेळी जे विचार प्रगट केले ते खरेच विचार करण्यासारखे आहेत. त्यांनी हंटर कमिशनपुढे सक्तीच्या शिक्षणाची रूपरेषा इतक्या उत्तम तऱ्हेने मांडली होती, की हंटर कमिशनने त्या वेळी सक्तीच्या शिक्षणाविरुद्ध आपले मत देऊन या प्रश्नांची सोडवणूक केली.

शेतकरीवर्गाने शिक्षण घेतले तर ते आपल्या शेतीत कमी श्रमांत चांगले उत्पादन मिळवतील. त्याचबरोबर त्यांच्या मुलामुर्लीनीही शिक्षण घ्यावे. ते शिकले तर त्यांच्या कुटुंबाचा ते उद्धार करतील, असे मत त्यांनी मांडले. ब्रिटिशांकडे त्यांनी शेतकऱ्यांच्या मुलांना व्यावसायिक शिक्षण घ्यावे, शेतकऱ्यांना शेतीचे आधुनिक शिक्षण घ्यावे, जेणेकरून ते आत्मनिर्भर व विकसित होतील, असा आग्रह धरला होता. शिक्षण हे सर्व थरांतील लोकांसाठी प्रेरक अशी शक्ती आहे, प्रत्येकाने शिक्षित झाले पाहिजे, अशी त्यांची तळमळ होती.

जोतिबा फुले हे भारतीय समाजातील सामाजिक विचारवंतांमध्ये एक श्रेष्ठ कृतिशील समाजसुधारक होऊन गेले. त्यांनी प्रतिकूल परिस्थितीत शिक्षण घेऊन समाजातील लोकांची हलाखीची स्थिती ओळखून व शिक्षणाशिवाय समाजात

क्रांती नाही, हा विचार डोळ्यांसमोर ठेवून अस्पृश्य जातीच्या मुलांमुर्लींना शिक्षणाची दारे खुली करून दिली. आपल्या जीवनात शेतकी कामाचा व्याप सांभाळून व शिक्षणात पडलेला खंड व अल्पवयात झालेले लग्न यावर मात करून पुढे त्यांनी अर्धवट राहिलेले शिक्षण पूर्ण केले, मात्र इंग्रजीचे शिक्षण त्यांनी घरीच इंग्रजी ग्रंथ व इतर पुस्तके वाचून पूर्ण केले. त्यांची शिक्षणाची जिद व मेहनत यावरून आपल्या लक्षात येते.

महात्मा फुल्यांनी आपल्या जीवनात सामाजिक सुधारणा घडविण्यासाठी शाळा काढणे, जातिव्यवस्था निर्मूलनासाठी प्रयत्न, अस्पृश्यता उद्धारासाठी कार्य व शेतकऱ्यांची गुलामगिरीतून मुक्तता आदी प्रमुख बाबींचा ध्यास घेऊन कृती केली, म्हणूनच ते नुसते बोलके सुधारक न राहता कर्ते सुधारक बनले. महात्मा फुले हे शेतकरी कुटुंबातून आल्यामुळे त्यांनी शेतकऱ्यांच्या उत्थानासाठी विशेष प्रयत्न केले. ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ हा ग्रंथ लिहून शेतकऱ्यांची दुःखे त्यांनी या ग्रंथात मांडली. त्यांचे शेतकऱ्यांसदर्भातील विचार आज शंभर दीडशे वर्षांनंतरही उपयुक्त असेच आहेत. फुल्यांनी मानवी कल्याणाच्या विशेषतः शोषित, पीडित, अस्पृश्यांबाबत अनेक सुधारणा केल्यामुळे त्यांची चळवळ ही समतेची चळवळ होती. या चळवळीला त्यांनी पूर्णित: वाहून घेतले होते. म्हणूनच महात्मा जोतिबा फुले यांचे जीवन व कार्य या देशातील तमाम शेतकरी, अस्पृश्य समाज, शोषित, पीडित व बहुजन समाजाला अर्पित आहे. म. फुले यांचे समग्र चितन हे ‘पाताळी घातलेल्या’ निराश्रित समाजास नवे सामर्थ्य देणारे आहे. जोतिरावांचा संवाद हा शेतकरीवर्गाच्या सुधारणावादी विचारांचा, शैक्षणिक क्रांतीचा, स्त्री व अस्पृश्यांच्या उद्धाराचा संवाद आहे.

३६ | कृष्ण संवादक महात्मा फुले

प्रकरण तिखरे
महात्मा फुले यांचा कृषीसंकाढः
कृषीविषयक समस्या

३. महात्मा फुले यांचा कृषीसंवाद : कृषीविषयक समस्या

संवादशास्त्रात संवादाची व्याख्या साधारणपणे अशी केली आहे, की ‘संवाद ही एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे माहिती, कल्पना, दृष्टिकोन प्रक्षेपित करण्याची कृती होय.’ वाडमय किंवा साहित्य हे संवादाचे प्रभावी माध्यम आहे. म्हणूनच अनेकांनी या वाडमय व साहित्याच्या माध्यमातून संवाद करून आपले विचार लोकांपर्यंत पोहोचविले. महात्मा फुले यांनी याच शास्त्रीय पद्धतीने आपल्या शेतकऱ्याचा आसूड, गुलामगिरी, ब्राह्मणांचे कसब या वाडमय निर्मितीद्वारे आपल्या कार्याची पूर्ती केली.

त्यांनी ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ या ग्रंथातून केलेला संवाद हा मार्शल मॅक्लुहन यांनी सांगितल्याप्रमाणे माध्यम म्हणजे संवाद (Media is message) या प्रकाराचा आहे. त्यांनी शेतकऱ्यांसंदर्भात मांडलेले विचार हे शेतकऱ्यांच्या मनावर मर्दन करतात, म्हणजेच त्यांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देतात. आसूडसारखा ग्रंथ, पोवाडा, अखंड तसेच लघुपुस्तिका, नायक इत्यादी विविध मुद्रित साधने वापरून त्यांनी पारंपरिक व मौखिक संवादात समन्वय साधलेला दिसतो.

महात्मा फुले एकोणिसाव्या शतकातील एक प्रभावी संवादकर्ते होऊन गेले. त्यांनी समाजातील वेगवेगळ्या प्रश्नांची उकल करण्याचा प्रयत्न आयुष्यभर सुरुच ठेवला. स्थियांचे शिक्षण, अस्पृश्यांची कैफियत व शेतकऱ्यांची दैन्यावस्था या प्रमुख समस्या त्यांनी आपल्या संवादातून मांडल्या. म्हणून त्यांना सामाजिक सुधारणावादाचे जनक असे आपण म्हणतो. जो शेतकरीवर्ग अन्नधान्य उत्पादन करून आपल्याला जगवतो त्या शेतकरीवर्गाची हालअपेषा फार पूर्वीपासून चालूच आहे. या शेतकरीवर्गाची अवस्था सुधारली पाहिजे व शेतकऱ्यांना चांगल्या प्रकारे या देशात स्थान प्राप्त झाले पाहिजे, अशी महात्मा फुल्यांची शंभर वर्षापूर्वीची धारणा होती. म्हणून ‘शेतकरीहिताचा पोर्शिंदा’ असे त्यांना म्हणावे लागते.

त्यांच्या काळात शेतीविषयी निर्माण झालेले प्रश्न आज जास्तच तीव्र स्वरूपात उभे आहेत. न्याय आणि समताधिष्ठित समाजरचना स्थापन करण्याचा, जाती

निर्मूलनाचा, श्रम करणाऱ्या शेतकऱ्यास त्याच्या श्रमांचा मोबदला देण्याचा आणि धर्म आणि संस्कृती यांच्यामुळे निर्माण झालेली लोकांची गुलामगिरी नष्ट करण्याचा प्रश्न आजही तितकाच महत्वाचा आहे. हे प्रश्न कायम असल्यामुळे व जिकिरीचे बनत असल्यामुळे आपणास पुनःपुन्हा जोतिराव फुले यांनी मांडलेल्या कृषीविषयक विचारांकडे जावे लागत.

पूर्वीच्या शेतकऱ्यांची अवस्था अतिशय वाईट स्वरूपाची होती. शेतकी सरंजामशाही, सावकारशाही आणि साप्राञ्यशाही यांनी नाडलेला होता. इंग्रज साप्राञ्यवाद्यांनी शेतकऱ्यांची पूर्ण नागवणूक केली होती. शेतकऱ्यांच्या स्थितीचे अत्यंत बोलके वर्णन फुल्यांनी आपल्या खालील गद्यातून अतिशय समर्पक रीतीने केले आहे.

कायापुरती लंगोटी । फिरते नांगराचे पाठी ॥
 एक घोंगड्यावाचुनी । स्त्रिया तसे दूजे शयनी ॥
 ढोरामागे सर्व काळ । पोरे फिरती रानोमाळ ॥
 ताक कण्या पोट भरी । धन्य म्हणे संसारी ॥
 सरकारीपट्टे नेट । पडे तीन शेंड्या गाठ ॥
 कर्ज रोखी लिहिले अट । निर्दय मारवाडी काट ॥
 अज्ञानाला समजत नाही । कुलकण्याने लिहिले काही ॥
 पाप-पुण्य जेथे नाही । पैसा पुरते दादाभाई ॥

जोतिरावांच्या पुढे शेतकऱ्यांच्या संदर्भात मुख्य प्रश्न असा पडला होता, की दिवसभर उन्हातान्हात घाम गाळणारा जगाचा पोर्शिदा शेतकी दुःखी व नोकरी करणारा समाजातील वर्ग अत्यंत सुखी. दोघांनाही सारखेच अवयव असताना हा उच्च-नीचतेचा भेद का? यासाठी त्यांनी आपल्या लेखणीद्वारे प्रयत्न चालविले. शेतकी हा केवळ अशा एकाच प्रश्नामुळे नागवला नव्हता तर त्याचे सर्व अंगांनी शोषण होत होते. धर्माच्या नावाने, जातीच्या नावाने, संस्कृतीच्या नावाने त्याचे शोषण चालले होते. त्याला विद्येचा स्पर्श न झाल्यामुळे या सर्व बाबी त्याच्या शोषणास कारणीभूत होत्या.

या साच्या गुलामगिरीच्या बंधनातून त्याची जर मुक्तता करायची असेल तर, प्रथम त्याला शिक्षित केले पाहिजे, हा विचार जोतिबांच्या ध्यानी आला व शेतकऱ्यांना शिक्षण द्या, त्यांच्या मुलामुलीच्या शिक्षणाची सोय करा, अशी आग्रही मागणी त्यांनी त्या काळच्या इंग्रज सरकारकडे लावून धरली. फुल्यांच्या काळात

सावकारशाही व नोकरशाही शेतकऱ्यांचे शोषण करण्यात पुढे होती.

‘सावकारामागे राजसत्ता होती, न्यायालये होती. इंग्रजी राजवटीत दलाल, कमिशन एजंट निर्माण झाले, म्हणजे एक प्रकारचा भ्रष्टाचारच.’^{१६}

ही सावकारशाही आपल्या पाठीशी राजसत्ता, न्यायालये असल्यामुळे नीडरपणे शेतकऱ्यांकडून कर्जावर भरमसाट व्याज वसूल करायची. शेतकरीवगणे निर्माण केलेल्या धनधान्याच्या विक्रीसाठी दलाल, कमिशन एजंटच धनधान्याचा अर्धा पैसा गडप करायचे. म्हणजे सावकार, दलाल, कमिशन एजंट हे शेतकरीवगांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्याला पूर्णतः नागवे करायचे.

ही सारी शोषणव्यवस्था थांबविण्यासाठी महात्मा जोतिराव फुले यांनी आपल्या संवादात्मक शैलीचा वापर करून शेतकऱ्यांची ही दुःखे, त्यांचे प्रश्न इंग्रज सरकारकडे मांडले व शेतकऱ्यांत जाणीवजागृतीचे कार्य करण्यासाठी अहोरात्र प्रयत्न केले.

त्यांनी अनेक धर्मग्रंथ चरित्र व आत्मचरित्रे वाचल्यामुळे मार्टिन ल्यूथर, प्रा. विल्सन, विल्यम जोन्स, ज्ञानेश्वर, तुकाराम व थॉमस पेन या विचारवंताचा त्यांच्यावर फार प्रभाव पडला. त्यांच्या लेखनाची प्रेरणा घेऊन फुल्यांनी गुलामगिरी, शेतकऱ्याचा आसूड, इशारा या ग्रंथांचे लेखन केले व अनेक अखंड, पोवाडे, नाटके लिहून त्याद्वारे शेतकऱ्यांच्या समस्या प्रकाशात आणण्याचे व शेतकरी वर्गाची जनजागृती करण्याचे महान कार्य केले.

शेतकऱ्यांचे प्रश्न मांडणारे लेखन

महात्मा फुल्यांनी आपल्या सार्वजनिक जीवनात शेतकरीवर्गांच्या प्रश्नांकडे विशेष लक्ष दिले. कारण शेतकरीवर्गच या देशाचा पोशिंदा आहे, ‘शेतकरी सुखी तर सारे जग सुखी’ हा विशाल मानवतावादी असा त्यांचा दृष्टिकोन होता. त्यांनी आपल्या लेखनाचे मूळ स्रोत शेतकरीवर्ग डोळ्यासमोर ठेवून शेतकऱ्याचा आसूड, गुलामगिरी, ब्राह्मणाचे कसब, सार्वजनिक सत्यधर्म, तृतीयरत्न नाटक, इशारा इत्यादी शेतकरी वर्गांच्या प्रश्नांची मांडणी करणारे लेखन करून शेतकऱ्यांच्या सुधारणेविषयी प्रयत्न केले. त्यांच्या लेखणीमध्ये अन्यायाचा कळवळा होता, अन्यायाबदल चीड होती. त्यांच्या लेखणीतील समाज हा आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, शैक्षणिक या घटकांनी पिचलेला होता. त्यामुळे आपल्या लेखनात त्यांनी बोलीभाषेचा अधिक वापर करून शेतकरीवर्गाशी आपली नाळ जोडली.

महात्मा फुल्यांच्या अगोदरचे लेखन पाहिले तर ते विशिष्ट वर्गापुरतेच मर्यादित होते. त्यांच्या लिखाणावर संस्कृतीचा पगडा होता. त्या लिखाणात शेतकरी, अस्पृश्य, स्नियांसंदर्भात अजिबात कळवळा नव्हता; तर फुले आपले लिखाण ह्या वर्गाला आपला केंद्रबिंदू मानून त्यांच्या प्रगतीस पूरक असे करत असत. शेती आणि शेतकरी यांची दैन्यावस्था जाणून घेऊन त्या दैन्यावस्थेची कारणे फुल्यांनी अचूक हेरली. ज्या वेळी शेती आणि शेतकरी यांची परिस्थिती सुधारलेली आहे, असे विचार आपले देशी विचारवंत मांडीत होते त्या वेळी महात्मा फुले पुराव्यासहित शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा, करांचा भार, अडाणीपणा, भट-सावकार आणि सरकारी नोकर यांच्या उद्धट वर्तणुकीबदल लिहीत होते, सभांमधून बोलत होते.^{१७}

त्या काळी काही बोलक्या सुधारक मंडळीनी शेती व शेतकरीवर्गाची सुधारणा झाल्यासंदर्भात लिखाण केले होते; पण महात्मा फुल्यांना ते मान्य नव्हते, म्हणून त्यांनी शेतकरीवर्गाच्या प्रश्नांवर आपले कार्य चालूच ठेवले. त्यांना माहीत होते की, ‘उच्चवर्णांयांच्या हाती लेखणी असूनही ते तळागाळातल्या माणसांची दुःखे मांडणार नाहीत.’^{१८} या कारणांनी त्यांनी स्वतः लिखाणास सुरुवात केली. त्यांनी लिहिलेल्या गुलामगिरी, ब्राह्मणाचे कसब, शेतकऱ्याचा आसूड या ग्रंथाचे विवेचन थोडक्यात इथे केले आहे.

गुलामगिरी

१८७३ साली महात्मा फुल्यांनी ‘गुलामगिरी’ हे पुस्तक लिहिले. हे पुस्तक त्यांनी अमेरिकेतील निग्रोंना गुलामगिरीतून मुक्त करणाऱ्यांना अर्पण केले.

या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत महात्मा फुले लिहितात, ‘या ग्रंथाचा मुख्य उद्देश असा आहे, की आज शेकडो वर्षे शूद्रादी आपण ब्राह्मण लोकांची राज्ये झाल्यापासून सतत दुःखे सोसित आहोत व नाना प्रकारच्या यातनांना आणि संकटांत दिवस काढीत आहोत. तर या गोष्टीकडेच त्या सर्वांचे लक्ष लागून त्यांनी तिजविषयी नीट विचार करणे व येथून पुढे भट-ब्राह्मण लोकांचे अन्यायी जुलमापासून आपली सुटका करून घेणे हाच काय तो आहे.’^{१९}

‘गुलामगिरी’ हा ग्रंथ महात्मा फुल्यांनी केवळ शूद्र व अतिशूद्र यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी लिहिला. शूद्रांना गुलामासारखी वागणूक या देशात मिळत होती. त्या वागणुकीत बदल व्हावा व त्यांची जुलमी, अन्यायी वागणूकीतून मुक्तता व्हावी, असा दृढमूल विचार त्यांनी या ग्रंथातून व्यक्त केला.

ईश्वराच्या नावाखाली आणि शूद्रतिशूद्रांच्या अज्ञानापोटी त्यांचे हेतुतः शोषण टाळावे यासाठी ज्या धर्मग्रंथांतील माहितीचा आधार घेऊन शूद्रांना लुबाडले जाते त्या धर्मग्रंथांतील फोलपणा स्पष्ट केला पाहिजे. महात्मा फुल्यांनी ‘गुलामगिरी’ या ग्रंथातून तसा प्रयत्न केला. गुलामी संपविण्यासाठी एकच मार्ग आहे, तो म्हणजे शिक्षण घेणे हा होय. यासाठी शिक्षणाची सोय केली पाहिजे.

विद्या शिकताच पावलते सुख। द्यावा माझा लेख ॥

असे त्यांनी म्हटले. इंग्रेज सरकारांनी दयावंत होऊन शूद्र व शेतकरीवर्गासाठी शाळा सुरु कराव्यात, असे त्यांनी या ग्रंथातून सूचित केले.

पूर्वी भट लोकांनी मोठा धूर्त, कावेबाज विचार शोधून काढला. त्या लोकांचा समज जसजसा वाढत चालला त्याप्रमाणे भट लोकांस भीती वारू लागली आणि त्यांनी त्यांच्यामध्ये परस्पर वाकडेपणा गहील अशी काही तजवीज योजली, तरच आपला येथे राहण्याचा टिकाव लागून सदासर्वदा ते लोक वंशपरंपरेने आपले व आपले वंशजाचे गुलामगिरीत राहून आपणास काही श्रम न करता त्यांचे निढळ्याचे घामाने मिळविलेले उत्पन्नावर बिनधास्त मौज मारिता येतील. हा त्यांचा विचार सिद्धीस जाण्याकरिता जातिभेदाचे थोतांड उपस्थित करून, त्यांजवर अनेक स्वहितसाधक ग्रंथ केले.^{३०}

इथल्या भट-ब्राह्मणांनी जातिभेदाला प्रोत्साहन दिल्यामुळे शूद्रातिशूद्रांची स्थिती आहे त्याच स्थितीत राहिली व येथील भट-ब्राह्मण मंडळी शूद्रातिशूद्र मंडळी यांनी केलेल्या श्रमांवरच अवलंबून राहत व खात असत. फुल्यांनी गुलामगिरी कशा पद्धतीने आहे याचे अतिशय र्मभेदक चित्रण केले आहे. त्यांचे हे लेखन त्या उपेक्षितांच्या व्यथा-वेदनांचा हुंकार आहे.

गुलामगिरी हा चार भागांचा महाग्रंथ विशेष असा आहे. या ग्रंथात ज्या दिवशी माणूस गुलाम होतो त्या दिवशी ‘प्रथमच त्याचा अर्धा सदगुण समाप्त होतो असे सांगितले आहे. हा ग्रंथ त्या काळात अत्यंत वादग्रस्त ग्रंथ होता. जोतिरावांनी प्रश्नोत्तररूपाने सोळा प्रकरणे यात लिहिली. या ग्रंथावर अनेकांनी टीका केली.’^{३१} हा ग्रंथ उपयुक्त असा आहे. यातील संवादरूपी शैलीने दलित-शोषित-शेतकरी समाजाला तो चटकन समजतो.

ब्राह्मणांचे कसब

महात्मा फुल्यांनी ब्राह्मण जातीच्या जुलमी, अन्यायी व्यवस्थेचे चित्रण करणारे ‘ब्राह्मणांचे कसब’ हे पुस्तक १८६९ मध्ये लिहिले आणि हे पुस्तक माळी, कुणबी, मांग, महारांना अर्पण केले.

‘ब्राह्मणांचे कसब’ फुल्यांनी नऊ भागांत सांगितले आहेत. यामध्ये त्यांनी आर्य भारतात येण्यापूर्वीची स्थिती सांगितली आहे. आर्य भारतात येण्यापूर्वी येथील जनता अतिशय आनंदी होती; पण या देशात जेव्हा ब्राह्मणी संस्कृती आली आणि त्यांनी हा देश काबीज केला तेव्हा परिस्थिती बदलली. ब्राह्मणवर्गाने आपल्या स्वार्थासाठी धर्माच्या नावाखाली बहुजनांवर अन्याय सुरू केला. त्यांनी शेतकरी व शूद्रवर्गाच्या अवस्थेचे वर्णन खालील पद्धातून समर्पक केले आहे-

‘दाण्यालारे महाग
पोटाची गे आग ॥
सोई नाही पोट भरण्यास ।
खाती मेल्या जनावरास ॥’^{३२}

अशी अवस्था ब्राह्मणवर्गाने केली. ब्राह्मण मंडळी शूद्रातिशूद्रांना स्पर्श करणे देखील अशुभ मानीत असत. शूद्राच्या घरी मूळ जन्मले तर जोशीबुवा त्यांना खोटेनाटे बोलून लुबाडत असत.

धर्माच्या नावाखाली ही मंडळी शूद्राच्या घरात प्रवेश करताना चुकीचा धर्म सांगत. अज्ञानी शूद्रास हे कळत नाही हे समजून ते आपले स्वतःचे उखळ पांढरे करून घेत असत.

ब्राह्मण शूद्राच्या घरी पोथी वाचायचे निमित्त साधून त्याच्या संसार खटल्यात हात घालून त्यास कसा बुडवितो याबद्दल ‘ब्राह्मणांचे कसब’ यामध्ये फुले लिहितात,

बामणी कावा ।
समजुनी घ्यावा ॥
शहाणे ठक आरपार ॥^{३३}

ब्राह्मण मंडळी इतकी चतुर होती की कशा प्रकारे कोणाला फसवायचे याची अतिशय कावेबाज वृत्ती त्यांच्यात होती.

शेतकऱ्याचा आसूड

महात्मा जोतिराव फुले यांनी शेतकरीवर्गाच्या प्रश्नांकडे अतिशय आत्मीयतेने

पाहून त्यांचे प्रश्न समजावून घेऊन ते प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांनी नानाविध प्रकारे प्रयत्न केले. शेतकरीवार्गाला त्याचे प्रश्न समजल्याशिवाय त्याची यातून मुक्तता होणार नाही. त्यासाठी शेतकऱ्यांनी प्रथम शिक्षण घेतले पाहिजे व शिक्षणातून त्यांनी आपले प्रश्न समजावून घेऊन त्या प्रश्नांची सोडवणूक केली पाहिजे, तरच शेतकऱ्याची अवस्था सुधारेल आणि शेतकरी वर्ग सुखा-समाधानाने जगू शकेल, असे विचार त्यांनी ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ या ग्रंथात मांडले.

शेतकरीवर्गाला साक्षर करणे जसे गरजेचे आहे तसेच त्यांच्या अन्यायाला वाचा फोडणेही आवश्यक आहे, या जाणिवेने त्यांनी आयुष्याच्या उत्तरार्धात म्हणजेच सन १८८३ मध्ये शेतकरीप्रश्नाना वाचा फोडणारा मौलिक असा ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ हा ग्रंथ लिहिला व शेतकरीवर्गाची दुःखे, त्यांचे प्रश्न, त्यांच्या समस्या यामध्ये मांडल्या, तसेच त्यांच्या निवारणाचे व शेतकरी सुधारण्यासाठीचे उपाय त्यांनी यात सांगितले. हा ग्रंथ म्हणजे शेतकरीवर्गाच्या भवितव्याचा व त्याच्या सद्यःस्थितीचा वेध घेणारा एक प्रदीर्घ असा संवादच आहे.

वासुदेव मुलाटे यांनी संपादित केलेल्या ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ या ग्रंथातील प्रस्तावनेत म्हटले आहे, की ‘शेतकऱ्याच्या आसूडाच्या तिसऱ्या प्रकरणात फुल्यांच्या संशोधनवृत्तीची झलक जाणवते. शूद्रातिशूद्रांच्या दैन्यावस्थेची कारणमीमांसा शोधीत असताना ते अगदी मानवाच्या मूळ पुरुषापर्यंत जाऊन पोहोचले.’^{३४}

इतक्या सूक्ष्मपणे त्यांनी शेतकरी-शूद्रातिशुद्र वर्गाची अवस्था जाणली होती. फुले ‘उपोद्घात’मध्ये लिहितात, ‘उद्देश, शूद्र, शेतकरी हल्ली इतक्या दिनवाण्या स्थितीत येऊन पोहोचण्याची धर्म व राज्य संबंधी अनेक कारणे आहेत, त्यापैकी थोड्याबहुतांचे विवेचन करण्याच्या हेतूने हा पुढील ग्रंथ रचिला आहे.’^{३५} शूद्र शेतकरीवर्गाची स्थिती कशाप्रकारे हलाखीची झाली याची कारणे आहेत. त्या कारणांचा वेध घेण्यासाठी त्यांनी या ग्रंथाची निर्मिती केली.

शेतकरी आपल्या शेतीत काबाडकष्ट करतो, पण त्याला शेतीत काहीच उरत नाही. तो अतिशय दारिद्र्य व गुलामगिरीतच आपले जीवन जगतो, अशी परिस्थिती त्याची होती. शेतकरीवर्गाच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांना लुबाडणाऱ्या भाकडकथा सांगून त्यांनी फसविणाऱ्या उच्चवर्णियांना या आसूडाचा प्रसाद मिळाला पाहिजे, तसेच इंग्रजांनीही त्यांचे शोषण थांबविण्यासाठीचे प्रयत्न केले नाहीत तर त्यांनाही प्रसाद देण्याची वेळ येईल. हे करण्यासाठी शूद्रांना जागृत करावे

म्हणून त्यांच्या दुःस्थितीची कारणमीमांसा या ग्रंथात जोतिराव करतात.

महात्मा जोतिराव फुले यांनी लिहिलेल्या ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ या ग्रंथात एकूण पाच प्रकरणे आहेत. त्यांनी या ग्रंथातील पहिल्या प्रकरणात भट-ब्राह्मण-शेतकरीवर्गाची कशाप्रकारे पिळवणूक करतात याचे चित्रण करतात. ब्राह्मण मंडळी या अशिक्षित शेतकरीवर्गाला त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन धार्मिक रूढी, कर्मकांडाच्या बेडीत अडकवतात व त्यांचे अतिशय कावेबाजपणे शोषण करतात. ‘शेतकऱ्यांच्या स्नियांस क्रूतू प्राप्त होताच भट-ब्राह्मण जपानुष्ठान व तत्संबंधी ब्राह्मणभोजनाचे निमित्ताने त्यांजपासून द्रव हरण करतात’^{३६}

म्हणजेच स्त्री गरोदर राहताच त्यांच्या घरी ब्राह्मण भोजनाचे निमित्त करून प्रवेश करतात व त्यांना काही तरी वाईट सांगून त्यावर उपाय योजण्यासाठी पैसे मागून त्यांच्याजवळ असलेले सर्वच काही लुटात. परिणामी, शेतकरी आपल्या भोळ्या-भाबड्या समजुटीने हे सर्व करीत होता. अशा नानाविध तळेने शेतकरी वर्गास ब्राह्मण भट्ट कसे लुटात याचे ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ च्या पहिल्या प्रकरणात म. फुले सविस्तर विवेचन करतात.

‘शेतकऱ्याचा आसूड’ यामधील दुसऱ्या प्रकरणात इंग्रज ब्राह्मणशाहीने कशा प्रकारे शोषण केले याचा परामर्श घेतात.

पूर्वी शेतकऱ्यांजवळ फारच थोडी शेते असत व ज्यांचा आपले शेतीवर निर्वाह होत नसे ते आसपासच्या डोंगरदऱ्यांतून, जंगलांतून उंबर, जांभूळ वरैरे पिकाची शेती करत. पण या देशात इंग्रजांनी शेतीचे आपली शक्कल लढवून जंगल खातेच करून टाकले. यामुळे शेतकऱ्यांना आपली गुरे-ढोरे चारविण्यासाठी जागाच उरली नाही व उत्पन्नही बंद झाले.

शेतकरीवर्गातील मुलांना शिक्षण न देणे, त्यांच्या शेतीच्या अडचणी संदर्भात त्यांना योग्य मार्गदर्शन न करणे, त्यांच्यावर खोटे आरोप लावणे, त्यांच्याकडून देणग्या उकळणे, अशा नानाविध प्रश्नांना प्रकरण दोनमध्ये फुल्यांनी वाचा फोडली आहे.

प्रकरण तीनमध्ये ब्राह्मण व इंग्रजांनी शेतकरीवर्गाला कसे नागविले याचे चित्रण केले आहे, तर प्रकरण चारमध्ये शेतकऱ्यांसहित शेतीची हल्लीची स्थिती ते वर्णन करतात. दरवर्षी शेतसारा अदा करण्याकरिता गावातील गुजर, मारवाडी सावकारांपासून त्यांनी कर्जाऊ रकमा काढल्या आहेत, कर्जाचा बोजा जास्त

झाल्यामुळे त्यांनी आपल्या बायका-पोरांच्या अंगावरील किडूकमिडूक विकलेले आहेत, असे ते सांगतात. जनावरांस पोटभर चारा मिळत नाही, त्यामुळे किंवेक धडधाकट बैल उठावणीस आले आहेत. सुनाबाळांची नेसण्याची लुगडे फाटून चिंध्या झाल्यामुळे लग्नात घातलेली मौल्यवान जुनी पांघरुणे वापरून त्या दिवस काढीत आहेत. शेतीत खपणारी मुले वस्त्रावाचून इतकी उघडचिंब झाली आहेत, की त्यांना चारचौघांत येण्यास शरम वाटते. घरातील धान्य सरत आल्यामुळे रताळ्यांवर त्यांचा निर्वाह चालू आहे. अशी एकंदरीत हलाखीची स्थिती त्यांनी ‘शेतकऱ्याची कैफियत’ या प्रकरणात मांडली आहे.

प्रकरण पाचमध्ये फुल्यांनी शूद्र शेतकऱ्यासंबंधी आर्यभट ब्राह्मणास सूचना व सांप्रत सरकारने कोणकोणते उपाय योजावेत हे सांगितले आहे. ‘आमच्या दयाळू सरकारने एकंदर सर्व शेतकऱ्यांस युरोपियन शेतकऱ्यांसारखे विद्यादान देऊन त्यांसारखी यंत्राद्वारे शेतीकामे करण्यापुरती समज येईपावेतो एकंदर सर्व गोच्या लोकांसह मुसलमान वगैरे लोकांनी हिंदुस्थानातील तूर्त गाय-बैलांसह त्यांची वासरे कापून खाण्याएवजी त्यांनी येथील शेळ्या, बकरे मारून खावीत अथवा परमुलखातील गाय-बैल वगैरे खरेदी करून येथे आणून मारून खावे म्हणून अमलात आणण्याशिवाय येथील शूद्र शेतकऱ्यांजवळ बैलांचा पुरवठा होऊन त्यांना आपल्या शेतांची मशागत भरपूर करता येणार नाही व त्यांच्याजवळ शेणखताचा पुरवठा होऊन त्यांचा व सरकारचा फायदा होणे नाही.’^{३७}

जर येथील शेतकरीवर्गाला आपली शेती सुधारावयाची असेल तर येथील बैल-शेळ्या कापून न खाण्याचा कायदा करावा. त्यामुळे या देशातील गुरे-शेळ्या कमी होणार नाहीत, परिणामी शेती उत्पादनात योगदान लाभेल.

‘शेतकऱ्यांची मुले विद्वान करण्याकरिता त्यांच्या जातीतील स्वतः पाभरी कोळ्यी व नांगर हाकून दाखविणारे शिक्षक तयार करून त्यांच्या शाळेत आपली मुले पाठविण्याविषयी कायदे करून प्रथम काही वर्षे त्यांच्या परीक्षा घेण्याकरिता हलक्या इयत्ता तयार करून त्यांस ब्राह्मणांच्या मुलांसारख्या पदव्या देण्याची लालूच दाखवून त्यांच्या मुलामुर्लींचा लग्नात लग्नविधी करण्याविषयी परजातीने जुलूम करू नये म्हणून बंदीबस्त केल्याशिवाय शूद्र शेतकऱ्यांत शिक्षणाची गोडी उत्पन्न होणे नाही. शिक्षणातून शेतकऱ्यांच्या सर्व प्रश्नांची उकल होते. त्यासाठी शेतकरीवर्ग, शेतकरी कुटुंबाची मुले शिकण्यासाठी त्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात ओढावे, अशी सूचना या प्रकरणात करतात.’^{३८}

अशा शेतकरीहिताच्या अनेक सूचना त्यांनी या प्रकरणातून केल्या आहेत. या सर्व प्रकरणांत फुल्यांनी एकंदरीत शेतकरीवर्गाच्या दैन्यावस्थेचे व त्यांच्या सुधारणा करण्यासाठी सुचविलेल्या उपायांचा परामर्श घेतला आहे. या ग्रंथाच्या शेवटी त्यांनी या ग्रंथाच्या संदर्भात असे म्हटले आहे-

‘आता प्रथम मी लहान असताना माझे आसपासचे शेजारी मुसलमान खेळगडी यांच्या संगतीने मतलबी हिंदू धर्माविषयी व त्यातील जातिभेद वगैरे कित्येक खोट्या मतांविषयी माझ्या मनात खरे विचार येऊ लागले. त्याबद्दल त्यांचे उपकार स्मरतो. नंतर पुण्यातील स्कॉच मिशनचे व सरकारी इन्स्टिट्यूटचे, ज्यांच्या योगाने मला थोडेबहुत ज्ञान प्राप्त होऊन मनुष्यमात्राचे अधिकार कोणते असेल, त्यांचे व तसेच ज्या युरोपियन धार्मिक गृहस्थानी त्यास त्याद्वारे मदत केली असेल, त्यांचे व तसेच ज्या इंग्रज सरकारच्या स्वतंत्र राज्यपद्धतीमुळे हे विचार मला निर्भयपणे बाहेर काढता आले त्या सरकारचे आभार मानून व या सर्वांच्या आपल्या पुत्रपौत्रांसह बढती होण्याविषयी आपल्या दयाळू सष्टिचालक शक्तीची प्रार्थना करून ती या माझ्या अज्ञानी, अभागी शूद्र शेतकऱ्यांचे डोळे उघडून शुद्धीवर येण्याविषयी त्यांच्या मनात प्रेरणा करील, अशा उमेदीने धीर धरून तूर्त या माझ्या आसूडाचा फटका लागल्यामुळे पाठीमागे वळून कोण कोण पाहतो हे बघत स्वस्थ बसतो.’^{३९} महात्मा फुल्यांनी अशा प्रकारे ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ ग्रंथ लिहिला व या शेतकऱ्यांच्या समस्येकडे कोण पुढे लक्ष केंद्रीत करतो, त्यांच्या या समस्या कोण जाणून घेऊन त्यांची अवस्था कोण पाहतो, असे म्हटले आहे. गुलामगिरी, ब्राह्मणांचे कसब व ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ या तीन ग्रंथांचे लेखन शेतकरीवर्गाच्या प्रश्नांच्या अंगाने महात्मा फुल्यांनी केले. मात्र, सर्वाधिक शेतकरीवर्गाचे प्रश्न त्यांनी ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ या ग्रंथात मांडले आहेत. म्हणून शेतकरीहिताचा व त्यांच्या समस्येचा ज्वलंत परिपाक म्हणून ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ या ग्रंथाकडे पाहिले जाते.

फुल्यांचे शेतकरीसंदर्भात प्रश्न मांडणारे लेखन हे शेतकरीवर्गाच्या भल्याचे लेखन आहे, त्यांच्या दुःखाचे लेखन आहे. हे लेखन फुल्यांनी सर्व शेतकरीवर्गाचे प्रश्न जाणून, प्रत्यक्ष त्या शेतकऱ्यांशी संवाद साधून केलेले असल्यामुळे त्यांच्या या लेखनाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

फुले यांच्या या सर्व ग्रंथाचे सार हे त्यांच्या लोकभिमुख दृष्टीमध्ये जाणवते. ते नव्या युगाचे भाष्यकार आहेत. त्यांचे सर्व लेखन हे कृपीहित व बळीराजाचे कल्याण यावर भर देणारे आहे.

‘शेतकऱ्याचा आसूड’मधील संवादाची वैशिष्ट्ये

महात्मा फुल्यांनी शेती सुधारण्याची दिशा आणि शेतकरी चळवळीचे स्वरूप तंत्र आणि तत्त्वज्ञान याबद्दल समग्र चितन ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ हा ग्रंथ लिहून केले आहे.

१८७३ साली लिहिलेल्या या ग्रंथात फुल्यांनी दुष्काळ, कर्जबाजारीपणा, शेतीची आधुनिक पद्धती, कालवे, पाणीपुरवठा, खार जमिनीचे प्रश्न, प्रगत अवजारे, शेतकऱ्याचे अज्ञान, त्यापायी होणारे त्याचे आर्थिक व सामाजिक शोषण आणि फसवणूक या सर्व प्रश्नांना स्थान दिले. या ग्रंथात फुल्यांनी शेतकरीवर्गाची भट-ब्राह्मण व या देशातील इंग्रज कशी गळचेपी करतात याचे दाहक चित्रण केले व शेतकरीवर्गाची स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांनी काही उपाय सांगितलेले आहेत.

त्यांनी या ग्रंथात एक प्रकारचा भाषिक संवादच केला आहे. ते शेतकऱ्यांशी कधी त्यांच्या हिताचा या ग्रंथातून विचार मांडतात तर कधी शेतकऱ्यांच्या पिळवणुकीची स्थिती वर्णन करतात. म्हणजे त्यांनी या ग्रंथात जो संवाद केला तो संवाद निश्चितच शेतकरीहित जोपासणारा व सर्व समाजातील लोकांना शेतकऱ्यांच्या दयनीय स्थितीची जाणीव करून देणारा संवाद आहे.

संवाद ही बहुविध प्रकारची संमिश्र प्रक्रिया आहे. ‘संवाद कोणत्याही प्रकारे साधलेला असो, आपल्या मनातील कल्पना, विचार दुसऱ्यापर्यंत पोहोचविण्यासाठी विचारांची देवाण-घेवाण करावी लागते. आर. एम. लाला यांनी डोर्पिंगलर्स्थेप या शब्दाचा अर्थ ‘to give one's soul to’ असा सांगितलेला आहे ,तर ग्रीक भाषेत या शब्दाचा अर्थ to paruse असा होतो.’⁴⁰ मानव समाजाचा घटक या नात्याने आपल्या प्रतिक्रिया व्यक्त करीत असतो. ‘तो बोलणारा प्राणी आहे. तो शब्दाचा उपयोग स्वतःचे व समाजाचे वर्तन नियंत्रित करण्यासाठी करतो. भाषा व संभाषणाच्या माध्यमातून तो विचारांची देवाण-घेवाण करतो.’⁴¹ माहिती मिळविणे हा संवादाचा उद्देश असतो. म्हणून क्रेच यांनी “A simple definition of communication would refer to the use of symbols achieve common or shared information about an object”⁴² असे संवादाचे वैशिष्ट्ये सांगितले आहे. संवादाची अमेरिकन सोसायटी ऑफ ट्रेनिंग डायरेक्टर्सने केलेली व्याख्याच अशी ‘The interchange of thought of information to bring about mutual understanding and confidence or good human relation’⁴³ या व्याख्येनुसार व्यक्तींचा समाजाशी संवादप्रक्रियेमुळे संबंध प्रस्थापित होतो, अर्थात

संदेशवहन ही केवळ माहितीची देवाण-घेवाण नाही.

केवलकुमार यांच्या मतानुसार, 'Communication is not a matter of isolated entities, sending discrete message back and forth but a process of mutual participation in common structure of rythemic patterns by all member, of culture.'⁴⁴ संदेशवहनात समाजघटकांचा सहभाग व प्रतिसाद महत्वाचा असतो. 'संवादप्रक्रिया सामाजिक घटनांची वाहक आहे. संवादाद्वारे सामाजिक जीवनातील स्थित्यंतरे घडतात. संवादाचे प्रामुख्याने प्रमुख चार प्रकार आहेत.

१. व्यक्ती-अंतर्गत संवाद
२. व्यक्ती-व्यक्तीतील संवाद
३. गटातील संवाद
४. जनसंवाद

महात्मा फुल्यांनी जो आपल्या टाकण्यासाठी माध्यमांच्याद्वारे पोहोचविलेला संदेश म्हणजे 'शेतकऱ्याचा आसूड' व इतर संवादाच्या साधनांतून केलेला संवाद व विशिष्ट प्रकारचा शेतकरीवर्ग डोळ्यांसमोर ठेवून केलेला संवाद म्हणजे जनसंवाद होय. जनसंवादाची व्याख्या खालीलप्रमाणे करता येईल:

Mass communication is a process in which a professional communicator uses media to disseminate message widely rapidly and continually to arouse intended meaning in large and diverse audience in attempt to influence them in variety of ways.⁴⁵ अर्थात लोकांवर प्रभाव टाकण्यासाठी माध्यमांच्याद्वारे पोहोचविलेला संदेश म्हणजे जनसंवाद होय. महात्मा फुल्यांनी आपल्या 'शेतकऱ्याचा आसूड' या ग्रंथाद्वारे उपेक्षित अशा या देशातील सर्व शेतकरीवर्गाला डोळ्यांसमोर ठेवून जनसंवाद केला आहे. गतिमान समाजाचा संवाद हा महत्वाचा घटक आहे.

समाजात संवाद कोणत्या कारणांनी घडतो याचा विचार केला तर तीन कारणे लक्षात येतात. त्यांना संवादाचे उद्देश म्हणता येतील.

१. हा उद्देश माहिती देणे किंवा ज्ञान देणे असू शकतो. दुसऱ्या व्यक्तीला काही तरी सांगणे हा उद्देश असतो.
२. एखाद्याला एखादे कार्य करण्यासाठी त्याचे मन वळविणे, त्याची प्रवृत्ती बदलणे, त्याच्यावर प्रभाव टाकणे, हा उद्देश असू शकतो.

३. एखाद्याला प्रत्यक्ष कृती करण्यासाठी उद्युक्त करणे, त्यासाठी आज्ञा देणे, आदेश देणे, विनंती करणे इ. प्रकारांनी संवादाचा वापर होते.

सी. नायऱ्यांच्या मते 'Informing Evaluation Directing Influencing Teaching, Projecting Operation Interview'^{४६} ही संवादाची उद्दिष्टे आहेत. मानवी संवादप्रक्रियेत वरील कोणते तरी उद्दिष्ट नेहमी समाविष्ट असते. प्रत्येक संवादामागे काही हेतू असेल व असे नसेल तरी विशिष्ट भावना निश्चितपणे असेल. त्या दृष्टीने संवादाची खालील उद्दिष्टे सांगता येतात:

१. सामाजिक, सांस्कृतिक कार्यात समाजात अपेक्षित बदल घडवून आणण्यासाठी.
२. एखादा विचार समाजात रुजवायचा असल्यास.
३. मानवी संबंध सुरक्षीत राखण्यासाठी माहितीची देवाण-घेवाण करणे व मानवी मूल्ये जोपासणे.

थोडक्यात, आधुनिक जीवनात प्रत्येक क्षेत्रात यश मिळविण्यासाठी संवादाची आवश्यकता आहे. संवादाशिवाय समाजाचे अस्तित्व व संस्कृतीची जपणूक शक्य नाही. फुल्यांनी आपल्या 'शेतकऱ्याचा आसूड' या ग्रंथात शेतकरीवर्गांच्या जीवनात बदलासाठी, त्यांचे प्रश्न मांडण्यासाठी संवाद केला. त्यांचा कृषीसंवाद समाजसुधारणावादी संवाद होता. त्यांनी धर्मग्रंथाचा व संस्कृतीचा अभ्यास करून त्यांनी घेतलेला इतिहासाचा मागोवा हा वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्यांनी या ग्रंथात शेतीच्या सुधारणेसाठी सुचविलेले उपाय किंती तरी सुधारणांचे व योजनांचे प्रतीक आहेत. 'बालविवाह, बहुपत्नीत्व विवाह व त्याच्या दुष्परिणामांबाबतही त्यांनी असाच शास्त्रशुद्ध विचार मांडलेला आढळतो.'^{४७} शेतकऱ्यांनी एकापेक्षा जास्त बायका करू नयेत, त्यामुळे जीवनात कठीण प्रसंग निर्माण होऊ शकतात, असा विचार ते मांडतात.

फुल्यांनी लिहिलेल्या 'शेतकऱ्याचा आसूड' या ग्रंथाच्या संवादाची वैशिष्ट्ये अशी सांगता येतील:

१. त्यांनी या ग्रंथात शेतकरीवर्ग हा या देशाचा आधार आहे हे डोळ्यासमोर ठेवून त्यांच्या प्रश्नांवर त्यांनी लिखाणास सुरुवात केली.
२. शेतकरीवर्गाची स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांनी शिक्षित होणे यासाठी मार्मिक विचार सांगितले. त्यांचा हा विचार शेतकरीवर्गांच्या हिताचा

विचार आहे.

३. त्यांनी भट-ब्राह्मणांच्या व इंग्रजांच्या शोषक वृत्तीची या ग्रंथातून अतिशय भावनात्मक जाणीव करून दिली.
४. त्यांचे या ग्रंथातील लेखन हे शेतकऱ्यांच्या दुर्दशीची कैफियत आहे.
५. ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ या ग्रंथातील संवादशैली ही बोलीभाषेत आहे.

या ग्रंथात त्यांनी शिक्षणाचे महत्त्व, अडाणीपणाचा तोटा, अनिष्ट चालीरीती, शेतकऱ्यांची फसवणूक, त्यांच्या जमिनीचे प्रश्न, त्यांच्या शेतीमालाचा कमी भाव, त्यांच्या बायका-मुलांची दुर्दशा या प्रमुख बाबींचे व यावर उपाययोजनेचे सर्वकष विचार फुल्यांनी या ग्रंथातून मांडले आहेत.

म. फुले यांचा कृषीसंवाद हा अशा प्रकारे थेट हृदयाला भिडणारा आणि थेट समस्या मांडणारा संवाद आहे. त्यांच्या या संवादातून शेतीविषयक समस्यांवर भर देण्यात आला आहे.

कृषीविषयक समस्यांचे स्वरूप

फुल्यांच्या काळात शेतकरीवर्गाची अतिशय हलाखीची स्थिती होती. त्यांचे प्रश्न, त्यांच्या समस्या या अतिशय तीव्र स्वरूपाच्या होत्या. या समस्यांनी शेतकरी पूर्णतः ग्रासला होता. महात्मा फुले हे सुधारणावादी तत्त्वाचे असल्यामुळे आणि त्यांच्या प्रश्नांची व त्यांच्या स्थितीची जाणीव झाल्यामुळे ते याविरुद्ध पेटून उठले व त्यांनी शेतकरी-हितासाठी बहुमोल असे कार्य केले. शेतकरीवर्गाच्या ज्या समस्या होत्या त्या म्हणजे प्रामुख्याने शेतकऱ्यांची पिळवणूक येथील इंग्रजशाहीकडून व्हायची व येथील भट-ब्राह्मण मंडळी त्यांना त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन लुबाडत होती.

शेतकरीवर्ग शिक्षित नसल्यामुळे त्यांना त्यांच्या हक्कांची, कर्तव्यांची जाणीव होत नव्हती. परिणामी ते या इंग्रज व भट-ब्राह्मणांच्या अन्याय-अत्याचाराला बळी पडत असत. महात्मा फुले यांनी लिहिलेल्या ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ या ग्रंथात शेतकरीवर्गाच्या प्रश्नांची इत्यंभूत स्वरूपात माहिती दिली आहे. ते या संदर्भात आपल्या ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ या ग्रंथातील पहिल्या प्रकरणात असे नमूद करतात, की ‘आता पहिल्या प्रकारचे अक्षरशून्य शेतकऱ्यास भट ब्राह्मण-धर्मनिषाने इतके नाडितात की त्याजविषयी या जगात दुसरा कोठे या मासल्याचा पडोसा सापडणे फार कठीण.’” येथेल्या भट-ब्राह्मण मंडळींनी शेतकऱ्यांस इतके उघडे केले की जगात त्यांच्याइतका कुणालाही त्यांनी त्रास दिला नाही.

ते शेतकऱ्यांना पूजेच्या निमित्ताने, त्यांच्या घरी नवीन मुले जन्मली की, लग्नप्रसंगी अशा अनेक प्रसंगी त्यांना काही तरी खोटी माहिती देऊन धर्म-संसाराच्या नावाखाली पैसे उकळून त्यांना बुडवत. येथील शेतकरीवर्गांना इंग्रज अधिकारी कर लावीत असत. त्यात शेतसारा या कराचा समावेश होता. या कराच्या बोज्यामुळे शेतकरी पूर्णतः कंगाल होई. ‘भारतातील शेती ही डोईजड शेतसारा, शेती कसण्याच्या मागास पद्धती, शेती सुधारण्याची प्रेरणा नसणे आणि शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा यामुळे मागास राहिली आहे.’^{१९} बहुतेक शेतकरीवर्ग हा कोरडवाहू शेतकरी होता. त्याची शेती पूर्णतः पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असायची. त्यामुळे कधी पाऊस झाला नाही की शेतकरीवर्गाचे उत्पन्न बुडायचे व त्यांना सावकाराकळून कर्ज घेऊन आपला निर्वाह करावा लागायचा. त्यामुळे ते कर्जबाजारी होत असत. त्यांच्यावर कर्जाचा जादा बोजा झाला की त्यांना कोणी कर्ज देत नसत. त्यांच्याजवळ बैल, बारदानाई नसे. त्यातच भाऊहिस्से होऊन शेतीचे तुकडे झाले की ते जास्त गरीब बनत. ते शेतमजूर बनत. दुष्काळात काढलेल्या कामावर खडी फोडविण्यास यातील बरेच शेतकरी जात असत. सावकार, व्यापारी, दलाल आणि नोकरशाही यांनी पिडलेला येथील वर्ग होता.

‘१७६६ में अंग्रेज सरकारने पहलेवाली भूमिका का लगान अत्यधिक मात्रामें बढ़ाया। उसके बाद विश्व व्याप्ति गिरावट के कारण अगले २५-३० वर्षोंमें कृषी उत्पादोंकी दरोंमें घटौती हुई। इसपर सन १८७७-७८ में दक्षिण महाराष्ट्रमें कडा सुखा पड़नेसे तो किसान की कमरही टूट गई और उसकी शोषण की सीमा न रही।’^{२०}

१७७७-७८ मध्ये महाराष्ट्रात मोठा दुष्काळ पडला त्यामुळे शेतकरीवर्गाचे फार हाल झाले व त्याचे अवसान गळले. शेतकऱ्यांना त्यांच्या जमिनी विकाब्या लागल्या. सरकारने काही जमिनीचे बंधनपत्र शेतकऱ्यांकळून लिहून घेतले. जेव्हा शेतकरी याविरोधात गेला तेव्हा वकील मंडळींनी व काही अधिकाऱ्यांनी या शेतकऱ्यांच्या वाईट अवस्थेचा फायदा घेऊन वाहत्या गंगेत हात धुऊन घेतले. शेतकरीवर्गाची अशा प्रकारे नानाविध प्रकारे छळवणूक होत होती. त्यांची दुःखे, त्यांचे प्रश्न, त्यांच्या समस्या या फार व्याप्त स्वरूपाच्या होत्या. त्या सोडविण्याचा ध्यास जोतिरावांनी घेऊन शेतकरीवर्गाच्या कल्याणासाठी प्रभावी असे लेखन करून यामध्ये या समस्यांची अतिशय बारकाईने मांडणी केली आहे. त्यांनी शंभर वर्षांपूर्वी मांडलेल्या विचारांमधील क्रांतदर्शीपणा आजही तितकाच महत्वाचा आहे. म्हणून त्यांचे विचार ज्वलंत विचार वाटतात. फुल्यांच्या मते भट कामगार शेतकऱ्यांचे खालील प्रकारे नुकसान करतात-

१. भट कामगारांच्या हातावर पैसा ठेवल्याशिवाय ते गरिबांच्या कामाला हात लावत नाहीत.
 २. सडकेच्या कामावर बिगारी म्हणून लावल्यास भट अधिकाऱ्यांची मूठ गार केली नाही तर ते वरच्या अधिकाऱ्यांना चहाड्या सांगतात.
 ३. भट मामलेदार आपल्या जातभाईंची कामे करून घेण्यासाठी पुण्यासारख्याठिकाणीसुद्धा झोटिंगशाही करतात.
 ४. भट कामगार कागदपत्रे अधिकाऱ्यास वाचून दाखविताना लबाडी करतात आणि आपल्या जातवाल्यास मदत करतात.
- अशा प्रकारे धर्मभोळ्या व अंधश्रद्ध भारतीय समाजाचे चित्र पाहून त्यांनी एक नवा विचार मांडला होता.

महात्मा फुले यांच्या भाषिक संवादाची उद्दिष्ट्ये

भाषा हे मानवी संवादाचे माध्यम जसे असते, तद्वतच मानवी जाणिवा व भावना यांच्या सीमारेषाही तीच निर्धारित करीत असते. भाषेद्वारेच विचारांचा वारसा पिढ्यान् पिढ्या संक्रमित होत असतो. फुल्यांनी आपल्या ग्रंथात वापरलेली शैली ही एक प्रभावी संवादकर्ता म्हणून शेतकऱ्यांशी संवाद साधणारी शैली आहे.

जोतिराव बहुतेक ग्रंथलेखन हे संवादी भाषेत करतात. त्यांचे लेखन हे प्रश्नोत्तर स्वरूपात आहे. त्यात प्रश्न विचारण्याचे व उत्तर देण्याचे कसब आहे. समाजात माणसांचा सतत एकमेकांशी संपर्क येत असतो. त्यामुळे संवादप्रक्रियेला समाजाच्या दृष्टीने महत्व आहे. समाजाच्या प्रगतीसाठी संवाद आवश्यक आहे. कारण सी. राइट मिल्स यांच्या मते ‘माणसाला स्वतःचे अस्तित्व असते. जाणीव आणि अस्तित्व यांच्या दरम्यान संवाद असतो, जो अशा जाणिवेवर प्रभाव टाकतो’^{४१} शिवाय मक्केलच्या मते माध्यमे व्यक्तिमत्त्व जागृती करतात आणि केंद्रीकृत प्रभावाला दिशा देतात. समाजातील माध्यमाचा प्रभाव लक्षणीय असतो कारण ‘माध्यमात प्रभावी परिणाम करण्याची शक्ती असते. विशेषत: एखादा विचार अथवा मूल्ये जे माध्यमाद्वारे प्रसारित केले जाते तेच सामाजिक बदलाचे पहिले कारण आहे.’^{४२}. माध्यम हे समाजात बदल घडविण्याचे कार्य करीत असल्यामुळे म. फुले यांनी शेतकरीवर्गाच्या परिवर्तनासाठी आपले संवादाचे साधन म्हणून ग्रंथांचा वापर केला व याद्वारे संवाद करून त्यांनी आपले ईप्सित साध्य केले. ‘शेतकऱ्याचा आसूळ’, ‘गुलामगिरी’, ‘ब्राह्मणांचे कसब’ या ग्रंथांचा शेतकरीवर्गाशी दुःखे व त्यांच्या समस्या मांडण्यासाठी व त्यावर उपाय सुचविण्यासाठी केला. यापैकी ‘शेतकऱ्याचा

आसूड' हा ग्रंथ म्हणजे शेतकरीवर्गाची कैफियत सांगणारा व त्याच्यात सुधारणा करण्यासाठी सांगितलेल्या उपायांचा परिपाक होय.

जोतिरावांनी शेतकरीवर्ग व अस्पृश्यवर्गासाठी साधलेल्या भाषिक संवादाची वैशिष्ट्ये फार महत्वाची आहेत. त्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथांतून त्यांनी शेतकरीवर्गाच्या मर्मावर बोट ठेवून लिखाण केले. त्यांच्या समस्या समाजावून घेऊन त्या सोडविण्यासाठी उपाय सुचविले. त्यांनी धोंडिबा हा एक कष्टकरी समाजाचा प्रतिनिधी म्हणून त्याच्याशी संवादात्मक शैलीतून लिखाण केले. नाटकच्या रूपाने त्यांनी संवाद साधला. त्यांचे 'तृतीय रत्न' हे नाटक याचे उदाहरण होय.

अनेक शेतकऱ्यांसाठीचे उपदेश हे म्हणी, वाक्प्रचार व गद्य-पद्य लिखाणातून ते करत. आपल्या अनेक संवादांत त्यांनी अखंडाचा वापर केला, कधी पोवाड्यांचा वापर केला. त्यांनी लिहिलेल्या अखंडादी काव्यरचनेत ते शेतकरीवर्गाच्या स्थितीचे चित्रण करताना म्हणतात,

‘आमुच्या देशीचे अतुल स्वामी वीर ॥ होते रणधीर ॥ स्मरू त्यास ॥४॥

बळीस्थानी आले शूर भैरोबा ॥ खंडोबा जोतिबा ॥ महासुभा ॥१॥

सदगुणी पुतला राजा मूळ बळी ॥ दसरा दिवाळी ॥ आठवीती ॥२॥

क्षेत्रीय भार्या ‘इडापिडा जावो ॥ बळीराज्य येवो’ ॥ अशा कांबा? ॥३॥

आर्य भट आले सुवर्ण लुटीले ॥ क्षेत्री दास केले । बापमत्ता ॥४॥

वामन कां घाली रसातळी ॥ प्रश्न जातीमाळी ॥ करी भटा ॥५॥’^{४३}

शेतकरीवर्गावरील इडापिडा टळून या देशावर शेतकरीवर्गाचे राज्य येवो, असे उपरोक्त अखंडातून जोतिराव सांगतात.

फुल्यांनी केलेल्या संवादाची भाषाही सर्वसामान्यांना समजेल अशा स्वरूपाची होती. त्यांनी प्रमाण भाषा झुगारून बोलीभाषेतून संवाद साधला. त्यांनी आपल्या लिखाणात विद्या देण्याची बंदी, स्वर्ग-पाताळ एक करून सोडणे, अठरा वर्गांमध्ये ब्राह्मण श्रेष्ठ; खिळ्यासाठी नाल गेला, नालासाठी घोडा गेला, घोड्यासाठी स्वार गेला इतका अनर्थ एका खिळ्याने केला. साढे भारर्थी कळचटे नारद, जेणू काम तेनू ठाय, बिजा करे तो गोद खाय; ऊपर की तो खुष बनी अंदर की तो जाने राम जाने, अशा शब्दांचा वापर केल्यामुळे त्यांच्यावर अधिक प्रभाव पडायचा.

फुल्यांच्या भाषिक संवादाचे आणखी एक उद्दिष्ट म्हणजे बहुजननिष्ठा होय. बहुजनाचे शोषण करणारे ग्रंथ, धर्म, राज्यकर्ते, तत्त्वज्ञान यांचा त्यांनी ग्रंथ लिहून

विरोध केला. ‘संस्कृतीच्या शिल्पकारांना गुलाम करणाऱ्या प्रवृत्तीला त्यांनी विरोध केला. वर्चस्ववादी प्रवृत्तीला त्यांनी धारेवर धरले. त्यांनी अनाचार, व्यभिचार, अनैतिकता चव्हाण्यावर मांडली. त्यांच्या पावित्र्याचे मुखवटे ओरखदून औंगळ, विकृत व खरे चेहरे समाजाला दाखविले. त्यांची ही संवादशैली सहज, सुलभ, प्रवाही व चैतन्यशील आहे. ओजस्वीपणा लक्षणीय आहे.’⁴⁴ बोली-भाषेचा वापर ते आपल्या लिखाणात जास्त करतात, व त्यांच्या लिखाणातून माणसांना प्रेरणा मिळते. त्यांच्या संवादाची काही ठळक वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

- फुल्यांचा भाषिक संवाद हा शेतकरी, दलित-अस्पृश्यांच्या मनाचा ठाव घेणारा होता.
- त्यांनी शेतकरीवर्ग व बहुजनवर्गासाठी केलेले लिखाण हे त्या-त्या वर्गाच्या बोली भाषेत त्यांनी केल्यामुळे त्याचा अधिक प्रभाव पडला.
- त्यांचा भाषिक संवाद हा मर्म भेदी होता.
- त्यांच्या या संवादाचे सूत्र सामाजिक परिवर्तन हे होते, म्हणून त्यांनी परिवर्तनवादी भाषिक संवाद केला. परिवर्तनाचे नवे विचार, नव्या प्रेरणा देण्याचे काम त्यांनी केले.
- अखंड, पोवाडे, म्हणी, वाक्प्रचारांचा वापर त्यांनी आपल्या लिखाणातून केल्यामुळे शेतकरी-उपेक्षितांच्या प्रश्नांची सर्वसामान्यांना जाणीव झाली.

म. फुले हे लोकांच्या भाषेत बोलतात व लोकांच्या हृदयाचा ठाव घेतात त्यांच्या ग्रंथांची त्यामुळे सामुदायिक पारायणे होत असत, अशी फुल्यांच्या भाषिक संवादाची वैशिष्ट्ये आहेत.

शेतकऱ्यांसाठी संदेश

फुल्यांनी प्रथमच शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांचा विचार केला. त्यांनी शेतकऱ्यांसाठी सुचविलेल्या उपाययोजना शेतकऱ्यांच्या सर्वांगीण मुक्तीसाठी आहेत. शेतकऱ्यांची पिळवणूक ही धार्मिक, सांस्कृतिक व राजकीय या तिन्ही अंगांनी आहे. त्या पिळवणुकीवरील मुख्य उपाय म्हणजे त्या शेतकऱ्यांची मानसिक गुलामगिरी नष्ट करणे हा आहे. शासन व शोषण यापासून बळिराजा मुक्त व्हावा, त्यासाठी शेतकऱ्यांनी सर्वप्रथम कृत्रिम ब्राह्मणी धर्माचा, रीतिरिवाजांचा व विधींचा त्याग केला पाहिजे. त्यांनी अनावश्यक विधी करू नयेत आणि लग्नासारखे आवश्यक

विधी ब्राह्मणांना न बोलावता घरी करून घ्यावेत.

शेतकरी अज्ञानी व अक्षरशून्य असल्यामुळे आपल्या पिळवणुकीचे खास कारण तो जाणू शकत नाही. त्याला आत्मस्थितीचे ज्ञान आधुनिक विद्या संपादन केल्याशिवाय होणार नाही. सरकार शेतकऱ्यांकडून शेतसारा व लोकल फंड गोळा करते, पण त्याच्या शिक्षणाची व्यवस्था करीत नाही. शेतकरीवर्गाच्या शिक्षणासाठी शाळा उघडणे गरजेचे आहे.

‘पोटभरू आणि धार्मिक अंधश्रद्धेचा प्रचार करणारे ब्राह्मण पंतोजी शूद्रांना नको आहेत त्यासाठी शूद्रांतून नवे पंतोजी निर्माण करावे असे फुल्यांचे मत होते.’^{४४} शेतकऱ्यांच्या केवळ दुःखद स्थितीचे चित्रण त्यांनी केले नाही तर ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ या ग्रंथातील पाचव्या प्रकरणात शेतकऱ्यांच्या हितासाठी त्यांच्या सुधारणांसाठी उपयुक्त असे उपायही सुचविले आहेत. अर्थात त्यांनी सुचविलेले हे उपाय पाहताना त्याच्या चौफेर दृष्टीचा प्रत्यय आपणास येतो. शेतकरी स्थितीचे निरीक्षण करणारी त्यांची दृष्टी फार सूक्ष्म होती. त्यामुळे त्यांना शेतकऱ्यांच्या सर्व बारीकसारीक समस्या लक्षात आल्या.

इंग्रज सरकारने शेतकऱ्यांच्या समस्येवर उपाय योजताना त्यांनी पहिला उपाय सांगितला तो म्हणजे, या कामामध्ये भट-ब्राह्मणांना लुडबूड करू देऊ नये. हे त्यांचे सांगणे म्हणजे तत्कालीन भट-ब्राह्मणांचा शेतकरीवर्गास जास्त त्रास होता हे यावरून लक्षात येते. या देशातील शेतकरीवर्ग व या देशातील पुरोहित हे कधीच एक होणार नाहीत. हा पुरोहितवर्ग शेतकऱ्याचा उपयोग आपल्या स्वार्थासाठीच करील.

हरी नरके यांनी संपादित केलेल्या ‘महात्मा फुले : साहित्य और विचार’ या ग्रंथातील डॉ. द. ता. भोसले, (पंढरपूर) यांनी शेतकऱ्यांसंदर्भात लिहिलेल्या ‘महात्मा फुले के कृषि-संबंधी विचार’ या लेखात असे म्हटले आहे, की ‘महात्मा फुले के कृषि-संबंधी विचारों में जैसे सांस्कृतिक प्रवाह के किनारे को व्यापक बनाने और सामाजिक प्रतिष्ठा की धारणा को बदलने का दृष्टिकोन पाया जाता है। वैसेही एक और विशेष बात पाई जाती है। वह यह कि उन्होंने अपने कृषि-संबंधी विचारों में प्रगतिशील तथा सहायक विज्ञानको शामिल कर लिया है। महात्मा फुले नहीं चाहते थे की, किसान परंपरागत प्रणाली से खेती करे, इसलिये उन्होंने कृषि आधुनिकतम तकनीक आत्मसात कर के नये बीज इस्तमाल कर खेती करनेपर बल दिया है.’^{४५}

शेतकऱ्यांनी पारंपरिक पद्धतीने शेती न करता आधुनिक पद्धतीने शेती करावी,

असा फुल्यांचा संदेश होता. या सुधारणेबरोबरच अन्य शेतकऱ्यांच्या सुधारणांबाबत फुल्यांनी उपाय सुचविले आहेत:

- शेतीची योग्य प्रकारे मशागत करता यावी म्हणून चांगल्या जातीच्या गायी-बैलांची पैदास करण्यात यावी त्यासाठी सरकारने परदेशातून चांगल्या गाईचे बेणे आणावेत. गाईन मारण्याचा कायदा करावा.
- डॉंगर-टेकड्यांवरील गवत, पालापाचोळा, मेलेल्या श्वापदांचे हाडामासांचे तुकडे, पानाफुलांचे कुजलेले खत पावसाच्या पाण्याबरोबर वाहून जाऊ नये म्हणून जागोजागी तालीवजा बंधारे बांधावेत. त्यामुळे वळवाचे पाणी एकंदरीत शेतात मुरून नदी नाल्यास मिळेल. असे केल्याने शेते सुपीक होतील.
- हे काम लष्करातील काळ्या-गोच्या शिपायांकडून करून घ्यावे. त्याचप्रमाणे या पोलिस व शिपायांकडून डॉंगर-टेकड्यामधील दच्या-खोच्यांनी तलाव-तळी जितकी जितकी होतील तितकी सोयी सोयीने बांधून काढावी. म्हणजेच त्यांच्या प्रदेशात ओढ्याखोड्यांनी भर उन्हाळ्यात पाणी असल्यामुळे जागोजागी धरणे होतील. विहिरीना पाणी मिळेल आणि बागायती शेती वाढेल.
- शेते धुपून त्यात खोंगळ्या पदू नयेत म्हणून शेतकऱ्यांनी पाणलोटाच्या बाजूने शेतांच्या बांधांने वरचेवर ताली दुरुस्त करव्यात.
- ज्या ठिकाणी घरे सापडतील त्या ठिकाणी गावाच्या नकाशात नमूद करून विहिरी पाडाव्यात. या विहिरी स्वतः बांधणारास लहान-मोठी बक्षिसे देण्याची सरकारने व्यवस्था करावी.
- एकंदर सर्व नदी-नाले व तलावातील साचलेला गाळ पूर्वीप्रमाणेच शेतकऱ्यास फुकट नेऊ द्यावा.
- गावराने फॉरेस्ट खात्यात सामील केली असतील तर ती शेतकऱ्यांना वापस द्यावीत. जंगलातील इमारती लाकडे तोडू देऊ नयेत पण इतर लाकूडफाटा तोडण्याची मुभा असावी.
- उत्तम शेळ्या-मेळ्यांची पैदास वाढविण्यासाठी परदेशातून त्यांची बेणी आणावीत.
- शेतकऱ्यांचा व त्यांच्या पिकांचा जंगली जनावरांपासून बचाव

करण्यासाठी गावठी तोट्याच्या बंदुका शेतकऱ्यास द्याव्यात. शेतकऱ्यांची पिके जर जनावरांनी खाल्ली वा त्याची नासाडी केली तर त्याची नुकसानभरपाई पोलिसखात्यातील वरिष्ठ अंमलदाराचे पगारातून कापून द्यावी.

- साल-दरसाल श्रावणमासी प्रदर्शने करून अश्विनमासी शेतीपिकांच्या व औत हाकण्याच्या स्पर्धा घेऊन शेतकऱ्यांस बक्षिसे द्यावी, त्यांना पदव्या द्याव्या.
- शेतकऱ्यांच्या मुलास लोहारी, सुतारी कामाचे शिक्षण द्यावे. त्यांना विलायतेला शेतीशाळा पाहण्यास पाठवावे. तेथील सुधारणा बघून ते आपल्याकडे ही त्याच प्रकारच्या सुधारणा करू शकतील.
- शंभर रुपये पगाराच्या वरील सर्व अंमलदारांचे पगार कमी करावेत. त्यांच्या पेन्शन कमी कराव्यात. मात्र, शेतमजूर, कारागीर, लोहार, सुतार, बिगारी, डोलीवाले यांचे पगार कमी करू नयेत.
- शेतकऱ्यांच्या मुलांस पुस्तके, पाट्या व पेन्सिली पुरवाव्यात. तसेच शेतकऱ्यास शेती सुधारण्यासाठी सर्व ज्ञान देऊन त्यासंबंधी ग्रंथ उपलब्ध करावेत.
- शेतकी शाळा स्थापन कराव्यात.^{५७}

वरील सुधारणांची अंमलबजावणी केल्याशिवाय शेतकऱ्यांची प्रगती नाही. ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ या ग्रंथात अशा प्रकारे शेतकरीहिताचे अनेक उपाय फुल्यांनी सांगितले आहेत. त्यांचे एकच ध्येय होते, की शेतकऱ्यांत मूलगामी स्वरूपाचे परिवर्तन व्हावे. या देशात बळिराजाचे राज्य यावे. अविद्या हे सर्व भारतीय समस्यांचे मूळ आहे हे सांगताना ते म्हणतात:

विद्यविना मती गेली,
मतीविना गती गेली।
गतीविना वित गेले,
विताविना शूद्र खचले।
इतके सारे अनर्थ एका अविद्येने केले॥

त्याचा कृषिसंवाद हा सामाजिक सुधारणांचा संवाद होता. त्यांनी मांडलेल्या

शेतकरीवर्गाच्या समस्या या मानवतावादी होत्या. त्यांनी शेतकऱ्यांना दिलेले संदेश हे परिवर्तनवादी संदेश होते. त्यांच्या या संवादाला म्हणूनच सुधारणावादाचा संवाद म्हटले जाते.

अशा प्रकारे जोतिराव फुले यांचा समग्र जनसंवाद विचार हा कृषिसुधारणांवर भर देणारा संवाद आहे. ते आपले विचार शेतकऱ्याच्या कल्याणासाठी मांडतात हे लक्षात घेतले पाहिजे.

प्रकरण चवदै

महाराष्ट्रातीले यांची कृषी संवादाची दृष्टी

४. महात्मा फुल्यांची कृषीसंवादाची दृष्टी

महात्मा फुल्यांची कृषीसंवादाची दृष्टी ही शेतकरीवर्गाच्या कल्याणाला गतिमान करणारी होती. आतापर्यंतच्या भारतीय परंपरेत शेतीचा एवढा गंभीरपणे विचार कोणीच केला नाही जो महात्मा फुल्यांनी केला. त्यांनी आपल्या जीवनाचे ध्येय सर्वसामान्य, उपेक्षित, दीन-दलित, पीडित शेतकरीवर्गाचा विकास हेच मानून कृषीसंवादाला अधिक महत्त्व दिले.

‘महात्मा फुले हे सर्वार्थांनी समाजाचे नेते होते. नेतृत्वाच्या अंगी लागणारे सर्व गुण त्यांच्यात होते. सर्वार्थांनी समाजक्रांतीचे उज्ज्वल ध्येय साकार करण्याकरता अविरत परिश्रम, लागेल तो त्याग आणि पडेल ते कष्ट सोसण्याची तयारी, आधाडीवर राहून सर्व धोक्यांना सर्वप्रथम सामरे जाण्याची धैर्यशील वृत्ती, कृती आणि वाणीमध्ये आजोड मेळ, सत्याची कास आणि सत्प्रवृत्तीकडे ओढ, असत्याची आणि अपप्रवृत्तीची चीड, बाणेदार स्वभाव, शुद्ध चारित्र्य, स्वतंत्र प्रज्ञा, आणि विशाल हृदय या गुणसमुच्चयाने त्यांचे जात्याच असलेले देखणे व्यक्तिमत्त्व तेजस्वी झाले होते.’^{४८}

दलित-पीडित, अस्पृश्य व शेतकरीवर्गाच्या विकासाच्या प्रश्नांचे मूळ कशात आहे हे त्यांनी ओळखले होते. या विकासाच्या कार्यासाठी त्यांनी अहोरात्र मेहनत घेतली, म्हणूनच ते खन्या अर्थांनी महात्मा बनले. त्यांची शेतकरीवर्गाच्या विकासाची व त्यांच्या मुक्ततेची विशाल दृष्टी त्यांचे कर्तृत्व सिद्ध करते. त्यांनी जो सर्वांत महत्त्वाचा प्रश्न हाती घेतला तो शेतकरीवर्गाच्या दैन्यावस्थेचे मूळ शोधून त्यावर उपाययोजना करायचा. यासाठी त्यांनी शेतकर्यांच्या दुःखे, त्यांच्या दुःखाचे कारण, या देशातील जुलूमशाही, हुकूमशाही व विशिष्ट वर्गांकडून होणारे त्यांचे शोषण याचे ज्वलंत चित्रण आपल्या लेखणीतून ग्रंथरूपात मांडले व शेतकर्यांच्या कल्याणाच्या लोकचळवळी उभ्या केल्या.

शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची सोडवणूक जर करायची असेल तर त्यांनी शिक्षित होणे गरजेचे आहे, त्यांच्या मुलामुलीना शिकण्यासाठी सरकारने शाळा काढाव्यात, शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतीत अधिक उत्पादन मिळविण्याकरिता शेतीसंदर्भात शिक्षण द्यावे, ब्राह्मणी वर्गांच्या अन्यायी धोरणातून त्यांची सुटका करावी, शेतसारा कमी करून जमिनीचे तुकडे पाढू नयेत, अशा शेतकरी कल्याणाच्या मौलिक सूचना त्यांनी केल्या. या सूचना करूनच ते थांबले नाहीत तर ‘महात्मा फुले यांनी आपल्या समग्र लढ्याचा केंद्रबिंदू खेड्यात राहणाऱ्या तळागाळातल्या सर्वसामान्य, उपेक्षित शेतकरी-शेतमजूरांना मानून आपले हा शूद्रातिशूद्रांचा संघर्ष अधिक गतिमान केला होता.’^{५९} खेड्यापाड्यातील ‘शेतकरी सुखी तर जग सुखी’ ही त्यांची मानवतावादाची दृष्टी यामधून जाणवते.

त्यांनी आपल्या कृषीविषयात विचारात नवप्रवाहीपणाचे मर्म सांगून, या नवप्रवाहात शेतकरीवर्ग उत्तरला पाहिजे. ‘त्याने आता मागास राहून चालणार नाही. गुलामगिरी, अंधश्रद्धा, धर्मभोळेपणा, जुनी संस्कृती, रूढी, परंपरा या गोर्टींना आता शेतकऱ्यांनी तिलांजली द्यावी, असे सांगितले. हा त्यांचा विचार शेतकरीवर्गांच्या भल्याचा आहे, त्यांच्या सुधारणेचा आहे. त्यांना नव्या जाणिवा पचविलेला नव कृषक निर्माण करायचा होता.’^{६०}

महाराष्ट्रातील शेतकरीवर्गाला त्यांच्या हक्काच्या जाणिवा झाल्या पाहिजेत, त्यांना शिक्षणात आपले हित आहे हे कळले पाहिजे व धार्मिक बंधनातून, गुलामगिरी-रूढी-परंपरा यातून मुक्त झाले पाहिजे, असे त्यांना उमजले पाहिजे, तरच शेतकरी सुधारेल, असे फुले म्हणत. म्हणूनच त्यांच्या संवादाचे मुख्य सूत्र अज्ञानी, कष्टी, दुःखी, उपेक्षित असा शेतकरी होता. या शेतकऱ्यांच्या समस्या व त्या समस्यांवर तोडगा काढण्यासाठी त्यांनी ‘गुलामगिरी’, ‘ब्राह्मणांचे कसब’ व ‘शेतकऱ्याचा आसूळ’ या ग्रंथांची निर्मिती केली. याशिवाय त्यांनी पोवाडे, अखंड रचून शेतकरीवर्गांच्या प्रश्नांना त्यातून वाचा फोडली. त्यांची शेतकरीवर्गाला समजावून सांगण्याची भाषा ही अतिशय साधी, सोपी व हृदयस्पर्शी होती. ‘त्यांनी तेव्हाच्या पिढीच्या ओठांवर असलेली भाषा लेखनासाठी वापरली.’ कारण भाषेचा संवादात फार मोठा उपयोग आहे. म्हणून फुल्यांनी प्रचलित बोलीभाषेचा वापर करून आपला कृषीसंवाद साधला. पुढे त्यांच्या या भाषाशैलीचा उपयोग महाराष्ट्रातील अनेक समाजसुधारकांनी केला व आपले समाजजागृतीचे काम केले. भारतीय संवादशास्त्राचे गाढे अभ्यासक डॉ. वि. ल. धारुकर यांनी आपल्या

‘संपादनकला आणि शास्त्र’ या पुस्तकात असे म्हटले आहे, की ‘महात्मा जोतिशाव फुले, लोकमान्य टिळक, कर्मवीर भाऊराव पाटील, वि. रा. शिंदे यांच्या लेखनातील समान धागा हा, की त्यांचे गद्यलेखन हे सहजस्फूर्त, जिवंत नि संवादक्षम बनले आहे.’^{६१}

त्यांच्या लेखनात नेहमीच जिवंतपणाचा प्रत्यय येतो. त्यांचे लिखाण हे सहजस्फूर्त व मार्मिक आहे, म्हणून त्यांच्या विचारांबद्दल अधिक जवळीकता निर्माण होते. या त्यांच्या लिखाणाचा प्रभाव टिळक, आंबेडकरांसारख्या महान विभूतींवर सुद्धा पडला आहे. त्यांचा कृषीसंवादाचा दृष्टिकोन हा शेतकरीवर्गात नवचैतन्य निर्मितीचा दृष्टिकोन आहे. त्यांचा कृषीसंदेश हा स्थल, काल, व स्थिरीपतीकडे जाऊन टिकलेला आहे, त्यामुळे त्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

कृषीसंवादाचे सूत्र

गतिमान समाजाचा संवाद हा महत्त्वाचा घटक आहे. समाजात संवाद हा कोणत्या कारणाने घडतो याचा विचार केला तर तीन प्रमुख कारणे आपल्या लक्षात येतात. त्याला संवादाचा उद्देश म्हणतात.

१. हा उद्देश माहिती देणे किंवा ज्ञान देणे, दुसऱ्या व्यक्तीला काहीतरी सांगणे असू शकतो.
२. एखाद्याला एखादे कार्य करण्यासाठी त्याचे मन वळविणे, त्याची प्रवृत्ती बदलणे, त्याच्यावर प्रभाव टाकणे.
३. एखाद्याला प्रत्यक्ष कृती करण्यासाठी उद्युक्त करणे, त्यासाठी आज्ञा करणे, आदेश देणे, विनंती करणे, इत्यादीसाठी संवादाचा प्रकार वापरला जातो. सी.एस.नायडू यांच्या मते 'Informing evaluation, directing, influencing, teaching, Image projecting, orientation, Interview.'^{६२} ही संवादाची उद्दिष्टे आहेत. मानवी संवाद प्रक्रियेत वरील पैकी कोणते तरी एक उद्दिष्ट नेहमी समाविष्ट असते. प्रत्येक संवादामागे काही हेतू असेल, व असे नसले तरी विशिष्ट भावना निश्चितपणे असते. ‘संवादाची निकड ही मानवी अस्तित्वाचा एक अविभाज्य घटक असलेली बाब आहे. मानवी जीवित टिकविण्याकरता असलेली ती एक मूलभूत प्रक्रिया आहे.’^{६३}

जगाचा इतिहास पाहता धर्मप्रसारासाठी, समाजजागृतीसाठी व अन्य सामाजिक कार्यासाठी संवादाचा सुयोग्य वापर करणारी परंपरा सर्वच देशांत होऊन

गेली. या सगळ्याच बाबींवर त्या त्या देशातील सुधारकांनी आपल्या वाणीने आणि विचारने त्या त्या काळातील लोकांवर प्रभाव टाकला. त्यांना संवादकौशल्य होते. भारतातील असाच एक प्रभावी संवादकर्ता म्हणून महात्मा फुल्यांचा उल्लेख करता येईल. त्यांनी शेतकरीवर्गाच्या हिताचा जो कृषीसंवाद केला तो अवर्णनीय असाच आहे. कारण त्यांनी शेतकरीवर्गाचे दैन्य, त्यांची वाईट अवस्था अनुभवली व त्यांच्या प्रगतीचे मूळ कशात आहे हे ओळखून त्यावर उपाययोजना सांगण्याचे कार्य आपल्या संवादातूनच केले. त्यांचा कृषीसंवाद हा शेतकरी वर्गाच्या दुःस्थितीचे वर्णन करणारा, त्यांच्या प्रश्नांच्या सोडवणुकीचा व शेतकऱ्यांना त्यांच्या हिताचे संदेश देणारा होता.

शेतकरीवर्गाची जी स्थिती आहे ती वाईट होण्यास कोणती कारणे आहेत व यास कोण जबाबदार आहे, याची सोडवणूक करण्यासाठी काय केले पाहिजे हे त्यांच्या कृषीसंवादाचे मूलभूत सूत्र होते. कारण ‘जोतिबा माळी कुटुंबातील शिवाय त्यांच्या घरी जमीन होती. ते हाडाचे शेतकरी होते. त्यामुळे त्यांना शेतकरीवर्गाच्या परिस्थितीची पूर्ण जाणीव होती. शेतकरीवर्गाला ब्राह्मण कसे नागवतात हे त्यांनी पाहिले होते. शेतकऱ्यांना शिक्षण द्यावे, त्यांची स्थिती सुधारावी म्हणून ते सरकारदरबारी अत्यंत खटपट करीत.’^{६४} ‘त्यांच्या मर्ते शेतकरीवर्गाचे जे शोषण होते ते सावकरांमुळे व नोकरशहावर्गामुळे. तत्कालीन इंग्रज सरकारचे धोरण शेतकऱ्यांच्या विरोधात कसे आहे हे त्यांनी स्पष्टपणे सांगितले आहे. ब्रिटिश सर्तेने शेतीविषयक राबविलेली सारी धोरणे ही ‘अत्यल्प गुंतवणूक’, ‘जास्तीत जास्त नफा’ या सूत्रावर आधारित होती हे फुल्यांनी ओळखले होते.’^{६५}

‘ब्रिटिश राज्यापूर्वी जनता जितकी अज्ञानी व मागासलेली होती तितकीच त्या राज्यातही राहिली. कारण जी शेतकरी क्रांती व्हावयास हवी होती ती झाली नाही. शेतकरी क्रांतीच्या कल्पनेत तीन गोष्टीचा समावेश होतो. एक म्हणजे जमीनदारी पद्धतीचा नाश व त्याचबरोबर सरंजामदारवर्गाचा नाश. दुसरी गोष्ट शेतकऱ्यांच्या हातात त्याने केलेल्या श्रमाचा मोबदला मोठ्या प्रमाणात शिल्लक राहिला पाहिजे. हा श्रमाचा मोबदला अधिकाआधिक ग्रहण्याकरिता शेती आधुनिक पद्धतीने करावी लागते. या तीन गोष्टी त्या राजवटीत घडल्या नाहीत.’^{६६}

शेतकरीवर्गाची पिलवणूक करणारे सावकार, जमीनदार, संस्थानिक व सरंजामदार कायम राहिले आणि शेतीसुद्धा मागासलेली राहिली. मात्र, जोतिबा यांस आधुनिक शास्त्रीय पद्धतीच्या शेतीची कल्पना पुरेपूर आली होती. पण जुन्या

परंपरांचा पगडा असाच कायम राहिल्यामुळे शेतकरीवर्ग आहे त्याच स्थितीत राहिला. त्यांना अज्ञानाने ग्रासले, जुन्या चालीरीतींनी ग्रासले, संरजामशाही, संस्थानिक व सावकारीवर्ग या अनेक समस्यांच्या बंधनात तो अडकून राहिल्यामुळे फुल्यांना शेतकरीहिताची चळवळ उभारावी लागली.

शेतकऱ्यांचे हित त्यांनी शिक्षण घेण्यातच सामावलेले आहे. यासाठी त्यांनी विद्येचे महत्त्व वेळोवेळी पटवून दिले व या शेतकरीवर्गाच्या प्रश्नांसाठी व ते सुधारण्यासाठी ‘शेतकऱ्याचा आसूड’, ‘गुलामगिरी’, ‘ब्राह्मणांचे कसब’ हे ग्रंथ त्यांनी लिहिले. ‘दीनमित्र’ हे वृत्तपत्र चालविले. शेतकरीवर्गाचे अज्ञान नाहीसे करणे, त्यांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देणे, जुन्या परंपरा-चालीरीती- धर्मभोळेपणा सोडविण्यास भाग पाडणे व त्यांची स्थिती सुधारण्याचे मुख्य सूत्र त्यांनी डोळ्यांसमोर ठेवले. शेतकऱ्यांची दुःखे मांडणे व ती दूर करणे हेच महात्मा फुले यांच्या कृषीसंवादाचे मुख्य सूत्र होते.

कृषीसंवादाची साधने

महात्मा फुल्यांनी आपल्या शेतकरी बांधवांसाठी विविध प्रकारचे कार्य केले. त्यांनी शेतकरीवर्गाच्या प्रबोधनासाठी वृत्तपत्रे, पुस्तिका काढल्या, ग्रंथ लिहिले. ग्रंथाचे सामूहिक वाचन केले. पोवाडे, अखंडातून शेतकरीवर्गाचे प्रश्न मांडले व त्या प्रश्नांच्या सोडवणुकीची साधने सांगितली. या मुद्रित साधनांबरोबरच त्यांनी आपल्या वरुत्तवकलेने शेतकरी जागृतीचे महान कार्य केले. त्यांची कृषीसंवादाची साधने ही शेतकरीवर्गाच्या हृदयाला भिडणारी साधने होती व त्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडणारी साधने होती. या साधनांचा वापर करताना त्यांनी शेतकरी- विकासाचे संवाद हेच साधन प्रमाण मानून कार्य केले.

निर्भय, निडरपणे चालून दोन माध्यमांचा वापर करून त्यांनी शेतकरी वर्गाचे कार्य केले. १) प्रत्यक्ष कृतिनिष्ठ विचार-आचारांद्वारे २) तदनुषंगिक वाड्मयनिर्मितीच्याद्वारे. यामध्ये प्रत्यक्ष कृतिनिष्ठ विचार आचारांमध्ये त्यांनी शेतकरीवर्गाला विविध ठिकाणी जाऊन, त्यांच्या भेटीगाठी घेऊन, त्यांच्या उत्थानासाठी शिक्षणाचे महत्त्व, धर्मभोळेपणा, वाईट रूढी-परंपराचा त्याग, गुलामगिरी, जातीयता याविरुद्ध पेटून उठले पाहिजे, असा मूलगामी व परिवर्तनशील विचार सांगितला. कधी ते हेच विचार आपल्या अखंडातून सांगतात.

दुसऱ्या प्रकरणात तदनुषंगिक वाड्मयनिर्मितीच्या आधारे यांनी तृतीयरत्न

नाटक, ‘ब्राह्मणांचे कसब’, ‘गुलामगिरी’, ‘शेतकऱ्याचा आसूड’, ‘सत्सार अंक’, ‘इशारा’, ‘अस्पृश्याची कैफियत’, ‘अखंडादी काव्यरचना’, इत्यादी ग्रंथ-पुस्तके-अखंड लिहून शेतकरी, शोषित दलितवर्गाच्या प्रबोधनास गती दिली.

यामध्ये त्यांनी शेतकरीहिताचे जे सर्वात प्रथम विचार मांडले ते ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ या ग्रंथातून. या ग्रंथाचे महत्त्व शेतकऱ्यांसाठी फार आहे. या ग्रंथात एकूण पाच प्रकरणे आहेत. या ग्रंथासंबंधी डॉ. एस. एस. भोसले म्हणतात, ‘महात्मा फुल्यांनी दीन-दुबळ्यांच्या अज्ञानाचे, विषमतेचे, दारिद्र्याचे आणि अवनत अवस्थेचे निदान इतिहासाचे आधार शोधत शोधत करीत असताना तद्रविषयक काही शास्त्रीय सिद्धांतांची मांडणी केली आहे. तसेच जमीन-अस्मान व्यापून उरणाच्या, धरणी दुभांगून टाकणाच्या दैन्यावस्थेचे यथास्थित शब्दांकनही समोर ठेवले आहे. ‘शेतकऱ्याचे आसूड’ (१८८३) हा वस्तुस्थितिदर्शक असा फुल्यांचा ग्रंथ आहे. या देशातल्या मध्यम व कनिष्ठ प्रतीच्या शेतकऱ्याच्या पशुपलिकडच्या निकृष्ट अवस्थेची, त्यांच्या आभाळाला भिडणाऱ्या प्रश्नांची आणि त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी अमलात आणावयाच्या उपायांची ‘शेतकऱ्याचा असूड’ ही ‘कृषीगाथा’ आहे.’^{६७}

‘शेतकऱ्याचा आसूड’ मध्ये शेतकरी व त्यांचे प्रश्न व शेतीविषयक समस्या, त्या मार्गात येणाऱ्या वृत्ती प्रवृत्ती यांची तर्कशुद्ध न्यायनिष्ठूर चिकित्सा केली आहे. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नानांना वाचा फोडणारा व शेतकरीवर्गाच्या स्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी मार्गदाता ठरणारा हा ग्रंथ महात्मा फुल्यांच्या कृषीसंवादाचे प्रमुख साधन म्हणता येईल.

त्यांनी लिहिलेल्या ‘ब्राह्मणांचे कसब’ या पुस्तकात प्रबोधनाचा व सुधारणेचा दृष्टिकोन प्रकरणी अंगीकारला आहे. पुरोहितशाहीच्या कचाट्यातून कुणबी, माळी, मांग, महार यासारख्या अतिउपयोगी वर्गास सोडवावे व त्यांस विद्या शिकवावी, अशा दुहेरी हेतूने हा ग्रंथ निर्मिला आहे असे, त्यांनी या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत नमूद केले आहे. ‘गुलामगिरी’ या ग्रंथामध्ये त्यांनी अनिष्ट चालीरीती, अवतार, कल्पना यांचे भयावह परिणाम, शूद्रातिशूद्रांचे कष्टदायक जीवन, भ्रात समजुटी त्यामधील धर्माची चतुराई इत्यादी कामांविषयी चर्चा आहे. घणाघाती हल्ले तर विपुल आहेत. अशाप्रकारे ‘फुल्यांचे वाढमय हा वास्तवाच्या परिस्परणी धगधगून उठणारा जिवंत ज्वालामुखी आहे. त्यात गतिमान जीवनापासून साहित्याची फारकत नाही तर अतूट जिवलग मिठी आहे.’^{६८}

त्यांच्या साहित्यलेखनाचा एकच धागा आहे तो म्हणजे शूद्रातिशूद्रांचे प्रश्न, शेतकऱ्यांचे प्रश्न व त्यांच्या सोडवणुकीसाठी उपाय. या साधनांचा त्यांनी आपल्या संवादासाठी उपयोग करून आपली शेतकरीहिताची चळवळ गतिमान केली. फुले यांनी मुद्रित, दृक-श्राव्य अशी दुहेरी प्रकारची साधने वापरून तसेच अखंड, पोवाडा ही पारंपरिक साधने वापरूनही कृषी संदेश सर्वदूर पोहोचविण्याचा प्रयत्न केला.

महात्मा फुले यांच्या संवादाची शैली

भारतामध्ये फक्त महात्मा फुले आणि लोकमान्य टिळक यांची मुद्रित व वकृत्वशैली उत्तम होती. फुल्यांची संवादाची शैली ही मर्मभेदक अशा स्वरूपाची होती. त्यांचे विचार, त्यांचे लेखन हे लोकांच्या थेट हृदयाला भिडणारे होते. कारण त्यांची जी चिकित्सक दृष्टी होती ती त्यांना त्यांच्या संवादात्मक शैलीस उपयुक्त ठरली.

त्यांनी मुद्रित साहित्य लिहून शेतकऱ्यांशी जो संवाद केला त्या साहित्यातील भाषा अतिशय सहज, सोपी व सर्वसामान्यांना समजणारी होती. ‘सामान्य लोकांसाठी लिहिली जाणारी भाषा ही फार उच्च कोटीची नसावी व फार सामान्यही नसावी. ती साधी, संवादरूप, मराठी धाटणीशी जुळणारी व व्यावहारिक असावी. ही ख्रिस्ती मिशनऱ्यांची शिस्त जोतिशावांनी स्वीकारली होती.’^{६६} त्यांच्या भाषेत संवाद होता व हा संवाद आत्मीयतेचा संवाद होता, लोकजागृतीचा संवाद होता, परिवर्तनाचा संवाद होता.

त्यांच्या शैलीचे वैशिष्ट्य हे होते, की लिहिताना ते म्हणी, वाक्प्रचार व प्रचलित शब्द वापरत. त्यांनी लिहिलेले ग्रंथ हे साहित्यनिर्मितीच्या प्रेरणेतून लिहिलेले नाही तर सामाजिक सुधारणेस एक आवश्यक प्रचारमाध्यम म्हणून त्यांनी हे केले. त्यांचे लेखन हे क्रांतिदर्शी आहे, विद्रोही स्वरूपाचे आहे. परिवर्तनाचे सामर्थ्य त्यांच्या लेखनात आहे. तद्वतच विचारांची रोखठोकता, आक्रमकता यांचा सुंदर मिलाप त्यांच्या लेखनात दिसून येतो. त्यांच्या गद्य लेखनात त्यांनी प्रस्थापित वर्गाविरुद्ध बंडाचे निशाण उभारले आहे. म्हणून ते खन्याखुन्या दलितांशी, अस्पृश्यांशी आणि शेतकऱ्यांशी एकरूप झाले होते. तद्वतच त्यांचे नाते बोलीभाषेशी असल्यामुळे त्यांचे ‘शेतकऱ्याचे आसूड’ हे पुस्तक वगळता अन्य पुस्तकांत संवादरूपात ते लिहितात. संवादरूपामुळे त्यांची भाषाशैली ही बोलीभाषेशी अधिकच निकट आली आहे.

आसूडमधील त्यांची भाषाशैली पुस्तकी नाही. त्यांनी शेतकऱ्यांच्या विदारक परिस्थितीचे चित्र रेखाटताना शेतकऱ्याची म्हातारी आई आणि खुद शेतकरी यांची

प्रदीर्घ स्वगते घालून शेतकऱ्यांच्या दुःखद स्थितीची व्यथा मूर्तिमंत उभी केली आहे. आईच्या स्वगतातील ‘अरे मेल्या ठक-भटांगो, तुमचा डोला मिरवला...’^{१०} यानंतरच्या भागात म्हातारीच्या मनातील जळफळाट व्यक्त करण्याच्या मिषाने फुल्यांनी स्वतःच्या मनाचे कढच बाहेर टाकले आहेत. युरोपियन कलेक्टरच्या मुखातून ‘तुमची टक्रार टरकटी आहे’ हे सोनेरी वाक्य टाकलेले आहे. त्यांच्या लेखनात उपहासाची तज्ज्ञा होती. विधी विधानांच्या वेळी भटभिक्षुकांच्या दुटप्पी वर्तनावर ते अक्षरशः आग पाखडतात.

‘कोल्हेभुकीदाखल आशीर्वाद देणारे’ विष्णा खाणांच्या गायांच्या मूत्रास तीर्थ मानून त्यांच्या सेवनाने ‘शुद्ध होणारे’ ‘शूद्र यजमानास नीच मानून आपल्या घरच्या हौदास स्पर्शही करू न देणारे’ रात्रभर नाकाच्या जोडनाळ्यात तपकिरीचे वायबार ठासता ठसता आसपास तपकिरीचा धुराळा उठवून खुशाल नायकिणींची गाणी ऐकत बसणारे, ‘बाजारबसव्या काढ्या महालातील शेतकऱ्यांच्या हंगामी व स्वाडांच्या मुखास चुंबनतुंबड्या लावून मुखरसाचे धुडकेघेण्याचे काढीमात्र न मानणारे’ अशा शब्दांत त्यांच्या अनैतिकतेचा रोकडा उपहास करून त्यांनी शेवटी सवाल केला आहे, ‘असले निःसंग दांडगे भिकारी दुसऱ्या देशात अथवा जातीत सापडतील काय?’^{११}

अशा प्रकारे ब्राह्मणी वर्गावर ते उपहासात्मक हल्ला करीत. त्यांच्या शैलीत अस्सल कळवळा होता. या बहल ते लिहितात, ‘या अनिवार दुःखाचा पाया या शेतकऱ्यास हजारो वर्षांपासून भटब्राह्मणांनी विद्या शिकण्याची बंदी केली हा होय.’, ‘बुडती हे जन, न देखवे डोला’ हा कळवळा आपल्या अंगावर शहरे आणतो.

ते लिहीत असताना समर्पक विशेषणांचा ते उपयोग करीत. ‘जहांमर्द’ सरकारने ‘भागूबाई’ गोरे कामगार किंवा नीतिमान सरकारने कोल्हाटी-कसबिणीवर नजर ठेवावी. त्यांच्या शैलीत ठसकेबाज बोलकेपणा आहे पण जादा अलंकरण नाही. ‘श्वानपरी’, ‘माकडाचे परी’ आणि ‘कोलह्याचे परी’ अशी प्राणिवाचक अपमाने येतात.

त्यांची मुद्रित शैली ही गद्य-पद्यात आहे. या शैलीतून त्यांच्या संवादाच्या प्रखर बुद्धीची जाणीव होते. त्यांच्या लेखणीचा उद्देश हा परिवर्तन असल्यामुळे त्यांच्या लेखनात उपरोधकात्मकता, उपाहासात्मकता, धाटणीशीरपणा शलीलाशलीक विवेक, प्रतिमासृष्टीची कक्षा, शब्दकळेची अर्थगहनता, विशेषणांचा समर्पक उपयोग, बोलके नाट्य, अस्सल कळवळा, बोलीभाषेशी नाते, प्रदीर्घ रचनेचा

जोरकसपणा, औपरोधिक शब्दचित्रे यांचा प्रत्यय येतो, तर त्यांच्या वकृत्वशैलीत सहजपणा व हृदयस्पर्शपणा यांची जाणीव होते.

महात्मा फुले यांचा संवाद हा थेट हृदयाला भिडणारा संवाद होय. त्यामुळे ते धोंडिबा व स्वतःतील संभाषणातून प्रश्न मांडतात.

महात्मा फुले यांच्या कृषीसंवादाचा प्रभाव

जोतिबा फुले १९ व्या शतकातील प्रभावी संवादकर्ते होऊन गेले. त्यांनी आपल्या वाणीतून व लेखणीतून शेतकरीवर्गांच्या व इतर वर्गांच्या समस्या मांडून त्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचे हे कार्य निश्चितच कौतुकास्पद आहे. त्यांची सामाजिक हिताची, सामजपरिवर्तनाची, शेतकरीवर्गांच्या भल्याची चळवळ त्यांच्या संवादाच्या प्रभावामुळे गतिमान झाली. परिणामी, या प्रभावातूनच त्यांच्यानंतर नारायण मेघाजी लोखंडे, कृष्णराव भालेकर, छत्रपती शाहू, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे शेतकरीवर्गांचे तारणहार बनले. त्यांच्यावर जोतिबांच्या कार्याचा, संवादाचा इतका प्रभाव पडला की एकच समान धागा या महापुरुषांच्या लेखणीत सापडतो. ‘सत्यशोधक’ समाजातर्फे जोतिबांनी खेड्यापाड्यांतील शेतकऱ्यांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून दिली, कुळांना सावकारी पाशातून सोडविले. त्यांचे एक सहकारी कृष्णराव भालेकर यांनी पुढे शेतकऱ्यांच्या कल्याणार्थ चळवळ चालविली व ‘दीनबंधू’ या वृत्तपत्रातून गांहाणी मांडली. पुढे ही चळवळ किसान सभेने हाती घेऊन शेतकरी चळवळीची मशाल पुढे नेली.^{७२}

‘शेतकऱ्यांनो, डोळे उघडा!’ असा विचारप्रवर्तक अग्रलेख ‘दीनबंधू’ या पत्रामध्ये त्यांनी लिहिलेला होता. ^{७३} शेतकरीवर्गांने जागृत झाल्याशिवाय त्यांचे प्रश्न सुटणार नाहीत असे भालेकरांना वाट होते. ‘लहान व गरीब शेतकऱ्यांनी आपली पारंपरिक शेती करण्याची पद्धती सोडून दिली पाहिजे यासाठी भालेकर अनेक वर्षे प्रचार करीत होते. ६ ऑक्टोबर १८९२ च्या अंकात त्यांनी गरीब शेतकऱ्यांना आपल्या जमिनीचे छोटे तुकडे कमी खर्चात व अधिक चांगल्या प्रकारे नांगरून मिळावेत यासाठी जमिनी नांगरून देणाऱ्या मंडळी पाहिजेत, विहीरी खोदून देणारी मंडळी पाहिजेत अशी आवाहाने केली होती.’^{७४}

‘त्यांनी अकोला येथे शेतकऱ्यांसाठी उद्बोधनपर भाषण दिले. त्यात त्यांनी म्हटले, की शिकलेले शेतकरी शेतकाम हुशारीने करणार, अडाण्या शेतकऱ्यांप्रमाणे

दुप्पट राबत बसणार नाहीत, शिवाय ते सावकराचे लटके देणे खरेच समजून फसणार नाहीत.’^{७५}

भालेकरांनी शेतकरी शिकला पाहिजे यासाठी आपल्या वृत्तपत्रातून व व्याख्यानांतून उपदेश केला. त्यांनी आपले समग्र जीवन फुल्यांनंतर शेतकरी चळवळीसाठी वाहून घेतले. ते कृतिशील गृहस्थ होते.

फुल्यांच्या संवादाचा प्रभाव पडलेले नारायण मेघाजी लोखंडे यांनीही शेतकरीवर्गाचा कायापालट करण्यासाठी प्रयत्न चालविले. त्यांच्यावर भालेकरांच्या मृत्यूनंतर ‘दीनबंधू’ या वृत्तपत्राची जबाबदारी आली. कामगारांच्या, शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना वाहून घेतलेले पहिले साप्ताहिक ‘दीनबंधू’ असावे. ‘महात्मा फुले आणि लोखंडे यांनी कामगारांमध्ये भाषणे देऊन जागृती केली. ‘दीनबंधू’ हे शेतकरी, कामगार आणि दलित-शोषिक बहुजनांचे मुख्यपत्र होते. हे बहुजनोतर समाजाचे पहिले मुख्यपत्र होय.’^{७६}

यानंतर राजर्षी शाहू महाराज यांनी अस्पृश्य, दलित व शेतकरीवर्गाच्या उद्धाराचे काम केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यावर तर फुल्यांचा एवढा प्रभाव होता की फुल्यांना त्यांनी आपले गुरु मानले. फुल्यांनी शेतकऱ्यांसंदर्भात केलेल्या कार्याबद्दल डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या ‘मूकनायक’ या पाक्षिकामधून लेख लिहून ते वाचकांपर्यंत पोहचविले. ‘पडीक जमिनी दलितवर्गांयांना द्याव्या, सक्कर धरण योजनेचा उपयोग त्यांच्या सुधारणेकरता केला जावा’^{७७} असे डॉ. आंबेडकरांनी शेतकऱ्यांसंदर्भात विचार होते. याचबरोबर फुल्यांच्या संवादाचा प्रभाव हा कृष्णराव भालेकरांपासून ते नारायण मेघाजी लोखंडे, महर्षी वि. रा. शिंदे, कर्मवीर भाऊराव पाटील, क्रांतिसिंह नाना पाटील, डॉ. आंबेडकर यांच्यापर्यंत सर्वदूर पसरलेला दिसतो.

‘संवादाशिवाय मानव माणूस बनू शकत नाही, समाजाचा भाग बनू शकत नाही. मानवाच्या जन्मापासून सतत गतिमान असलेली सामाजीकरण ही चिरंतन प्रक्रिया होय’ हे संवादाचे महत्त्व फुले यांनी ओळखून सामाजिक समतेचा शेतकरीवर्गाच्या परिवर्तनशीलतेशी संवाद साधला. ‘शेतीविकास हा सामूहिक पातळीवर होणे गरजेचे आहे.’ जोपर्यंत शेतीविकास होणार नाही तोपर्यंत शेतकरी सुखी होणार नाही आणि तोपर्यंत आपल्या देशाचे हित नाही, असे फुल्यांना वाटायचे. त्यांनी शेतकरीवर्गाची दैन्यावस्था, त्यांचा धर्मभोळेपणा, त्यांचे अज्ञान हे आपल्या कृषीसंवादाचे सूत्र मानून शेतकऱ्यांच्या हिताचा कृषीसंवाद केला.

आपल्या विविध प्रकारच्या ग्रंथांतून, पोवाडे-अखंडांमधून त्यांनी शेतकरी जागृतीचे कार्य हाती घेतले.

त्यांची शेतकन्यांना समजावून सांगण्याची शैली ही त्यांच्या हृदयाशी नाते जोडणारी असल्यामुळे शेतकन्यांना ती अधिक जवळची वाटली. त्यांच्या या शैलीचा, संवादाचा व त्यांच्या एकंदरीत सर्वच समाजहितकारक कार्याचा भारतातील अनेक प्रजावंतावर प्रभाव पडला.

फुले यांनी समकालीन शेतकन्यांची दुःखे लक्षात घेऊन ती यथार्थपणे मांडली. ते कृषीसंवादाचे प्रवक्ते होते. त्यांचे चिंतन हे केवळ पुस्तकी नव्हते तर ते प्रत्यक्ष अनुभवावर आधारलेले होते. त्यांच्या क्रांतिदर्शी विचारांचे व संदेशाचे प्रतिबिंब त्यांच्या समग्र साहित्यातून यथार्थपणे उमटले आहे. त्यांची कृषीसंवादाची दृष्टी ही परिवर्तनाची व चिकित्सक स्वरूपाची असल्यामुळे तेच खन्या शेतकन्यांचे प्रश्न मांडू शकले व त्यांच्या सोडवणुकीसाठी प्रयत्न करू शकले.

प्रकरण पाचवे
महाराष्ट्र फुले यंत्राकृषीसंकालाची
ठक्क कैशिष्टी

५. महात्मा फुले यांच्या कृषीसंवादाचे ठळक वैशिष्ट्ये

एकोणिसावे शतक हे जगभर क्रांतीचे शतक मानले जाते. या शतकात जगभर अनेक सामाजिक स्थित्यांतरे झाली. या शतकातील क्रांतीचा एक उद्गाता, शेतकऱ्यांचा दाता म्हणून फुल्यांकडे पहावे लागेल. अनेक परिवर्तनवादी विचारांनी व कर्तृत्वाने प्रेरित झालेल्या या महात्म्याने या देशात पहिली मुर्लींची शाळा काढली. स्त्रीस्वातंत्र्य आणि तिच्या हक्काची जाणीव करून दिली व शेतकरी नि कामगार यांच्या दुःखाचे, दारिद्र्याचे निवारण करण्यासाठी चळवळ उभारली.

चातुर्वर्ण्य व जातिभेद यावर कडवा हळ्ळा चढवून त्यांनी मानवी समानतेची हाक दिली. म्हणून ते खन्या अर्थाने भारतातील जनतेच्या ‘नवयुगाचे प्रेषित’ ठरतात. थॉमस पेन या अमेरिकन विचारवंताच्या कृतीचा व त्याच्या विचारांचा फुल्यांवर प्रभाव पडला. पेननी लिहिलेल्या कॉमन सेन्स, द राइट्स् ऑफ मॅन या ग्रंथांतील मानवी हक्कासंबंधीच्या विचारांचा जोतिरावांनी अंगीकार करून आपल्या जीवितकार्याची दिशा ठरविली व आपले जीवन मानवी स्वातंत्र्यासाठी समर्पित केले. त्यासाठी त्यांनी अविरत त्याग, संकटांचा सामना व लोकक्षोभाची पर्वा न करता आपले मानवी परिवर्तनाचे काम अखंडित चालू ठेवले.

समाजातील पुनर्जन्म, ईश्वरी संकेत, जुने आचार-विचार, जुन्या रूढी, कर्मकांड, स्वर्ग-नरक इ. भ्रामक कल्पनांवर त्यांनी सतत आघात केले. शिक्षणाला सर्वतोपरी प्राधान्य देऊन दलित-पीडित शेतकरीवर्गाला शिक्षण घेण्यासाठी प्रवृत्त करण्याचा प्रयत्न केला.

त्यांनी लिहिलेल्या ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ हा ग्रंथ शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने अपूर्व असाच आहे. या ग्रंथात शेतकऱ्यांच्या अनावस्थेचे विदारक चित्रण रेखाटून त्या अवनत स्थितीची मूळगामी स्वरूपात मीमांसा केली. जमिनीची सुधारणा कशी करावी, धरणे-पाटबंधारे कोठे बांधावीत, गुरांची उत्तम निपज कशी करावी, जमिनीची धूप थांबविण्यास काय करावे, शांततेच्या काळात शेती सुधारण्याच्या

कार्यसाठी सैनिकांचा उपयोग कसा करता येईल, अन्य देशांत शेती कशी केली जाते याचे शिक्षण देऊन भारतीय शेतकऱ्यांच्या मुलास परदेशात पाठवून आणणे कसे अगत्याचे आहे हे सांगितले. हा ग्रंथ म्हणजे शेतकऱ्यांशी केलेला प्रदीर्घ असा कृषीसंवाद आहे.

जोतिरावांनी सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमातून शेतकरी-अस्पृश्य व उद्धाराचे केलेले कार्यही वाखाणण्याजोगे आहे. त्यांनी या वर्गाची दुःखे आपली मानून ते त्यांच्याशी समरस झाले. म्हणून मागील चारही प्रकरणांत महात्मा फुले यांच्या पूर्वीच्या शेतकरीवर्गाची झालेली स्थिती, त्यांच्यात झालेले बदल, त्यांच्यावरील अन्याय-अत्याचार व शेतकरी सुधारणेची त्यांची उपाययोजना कशा प्रकारे होती यावरील काही ठळक निष्कर्ष पुढे मांडले आहेत.

कृषीसंवादाची ठळक वैशिष्ट्ये

- महात्मा फुले हे एकोणिसाव्या शतकातील महान परिवर्तनवादी लोक संवादक होते. त्यांचा संवाद हा मानवी स्वातंत्र्याचा व समतेकडे नेणारा संवाद होता. त्यांनी आपले समग्र जीवन हे परिवर्तनवादी विचारप्रसारासाठी वाहिले. म्हणूनच त्यांचा कृषीसंवाद हा मानवी परिवर्तनाचा कृषीसंवाद ठरतो.
- त्यांनी शेतकरी, शेतमजूर यांचे प्रश्न समजावून घेऊन ते सोडविण्यासाठी चालविलेली संघर्षाची चळवळ ही महाराष्ट्रातील शेतकरी, शेतमजुरांच्या उत्थानाची चळवळ होती.
- जोतिबांच्या काळातील शेतकरी, शेतमजूर, अस्पृश्य समाज हा अज्ञान व दारिद्र्य, अंधश्रद्धा, गुलामगिरी या बंधनांत अडकला होता. त्यांनी या सान्या प्रश्नांचे मूळ शिक्षणाच्या अभावात आहे, असे दीडशे वर्षांपूर्वीच सांगितलेले विचार आजही तितकेच महत्त्वाचे वाटतात.
- पेशवाई, मुगल आणि मराठा काळ व इंग्रज अंमल यामध्ये शेतकरीवर्गाचे शोषण फार मोठ्या प्रमाणात झाले. या शोषणाला येथील शेतकरीवर्गाही तेवढाच जबाबदार आहे असे त्यांचे मत होते. त्यांनी आपल्या ग्रंथांतील अर्पणपत्रिकांमधून भारतातील पायदळी घातलेल्या समाजास न्याय मिळवून दिला. तसेच अमेरिकेतील निग्रोंच्या मानवमुक्तीच्या लळ्याला त्यांनी उचलून धरले व भारतातील सामाजिक चळवळीचे जगातील प्रगतशील चळवळीशी नाते जोडले.

- शेतकऱ्यांचे प्रश्न समजावून घेऊन त्यांना योग्य मदत करणे यासाठी जोतिरांवांनी नवी मांडणी केली. वृत्तपत्रे, ग्रंथ ही मुद्रित साधने तर पोवाडे, अखंड इत्यादी पारंपरिक संवाद साधनांचा आपल्या समग्र कृषीसंवादाची साधने म्हणून उपयोग केला. म्हणून त्यांचे विचार शेतकरीवर्गाच्या उदयासाठी प्रेरक असे आहेत.
 - त्यांची शेतकरीवर्गाशी संवाद साधण्याची शैली सुबोध, साधी आणि सुसंवादी होती. म्हणूनच ते आपले विचार शेतकऱ्यांच्या व इतर वर्गाच्या हृदयापर्यंत पोहोचविण्यात यशस्वी ठरले.
 - महात्मा फुले हे एखाद्या समाजशास्त्रज्ञाप्रमाणे एखाद्या समस्येवर अभ्यास करून त्यावर भाष्य करतात. म्हणजेच ते त्या समस्येचा अतिशय सूक्ष्मपणे अंतर्वेद घेतात. यातून त्यांची चिकित्सक दृष्टी जाणवते व त्यांनी मांडलेले विचार अधिक प्रभावी वाटतात. त्यांचा सिद्धांत स्पष्ट करण्यासाठी त्यांनी सार्वजनिक सत्यर्थम, ब्राह्मणांचे कसब, गुलामगिरी, ‘शेतक न्याचा आसूड’ ही पुस्तके लिहून त्यातील तत्त्वे प्रसारित करण्यासाठी अनेक समाजहितकारक सिद्धांत मांडले. ते आजही उपयुक्त आहेत.
 - शेतकरीवर्गाचे शोषण हे भट-ब्राह्मणांकडून जास्त होत असल्यामुळे इंग्रज सरकारला त्यांनी भट-ब्राह्मणांची लुडबूड थांबवा, असा दिलेला सल्ला म्हणजे शेतकरीवर्गाच्या शोषणास हा वर्ग किती जबाबदार होता याची प्रचिती येते.
 - त्यांनी शेतकरी व जमीनदारवर्गातील आळस, ऐषाराम या प्रवृत्तीवरही टीका केली आहे. धर्मभोळ्या आणि अंधश्रद्धाळू समाजावर त्यांनी ओढलेले कोरडे चिंतनीय आहेत.
 - फुले यांच्या कृषीसंवादामुळे शेतकरी वर्गात मोठ्या प्रमाणात जागृती झाली. म्हणून त्यांचा कृषीसंवाद शेतकऱ्यांच्या जाणीव-जागृतीचा व त्यांच्या सुधारणेचा संवाद आहे. त्यांच्या संवादाचा प्रभाव कृष्णराव भालेकरांपासून डॉ. आंबेडकरांपर्यंतच्या महापुरुषांपर्यंत पडल्यामुळे त्यांच्या पश्चात या महापुरुषांनीही शेतकरी जागृतीचे कार्य हाती घेऊन शेतकरीहिताच्या चळवळी उभारल्या.
- महात्मा जोतिराव फुले हे सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया गतिमान करणारे,

मानवमुक्तीचा पुरस्कार करून न्याय व समानतेच्या जाणिवेची महती सांगणारे क्रांतिकारक पुरुष होऊन गेले. त्यांनी आपल्या जीवनात मांडलेले सामाजिक परिवर्तनाचे समीकरण हे गतिशील समाजाचे द्योतक होय. तत्कालीन कष्टकरी वर्गाच्या, शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक दुःस्थितीचे विलक्षण विदारक चित्र फुल्यांनी आपल्या लिखाणातून निरनिराळ्या ठिकाणांतून रेखाटले आहे.

शेतकरी या समाजातील अत्यंत उपयुक्त अशा घटकाला आपल्या सुधारणेचे लक्ष्य मानून त्यांनी शेतकरीवर्गाच्या वाटणीला आलेले दुःख हे वेशीवर टांगण्याचा प्रयत्न केला. नवी सामाजिक मूल्ये पेरून त्यांच्यात क्रांतिदर्शीपणा आणून या देशात बळीचे राज्य आणण्यासाठी आपले समग्र जीवन त्यांनी शेतकरीहिताच्या सुधारणेसाठी वाहिले.

आपल्या वेगवेगळ्या संवाद साधनांतून त्यांनी या वर्गाच्या उद्भाराची मशाल हाती घेतली. शेतकऱ्यातील परिवर्तनासाठी त्यांनी शिक्षण महत्वपूर्ण आहे, ते शेतकऱ्यांनी घ्यावे असे नेहमीच सांगितले. त्यांनी लिहिलेला शेतकऱ्याचा असूढ हा ग्रंथ म्हणजे त्यांच्या मुक्तिविचारांचे धन आहे.

अशा प्रकारे महात्मा फुले यांच्या सामाजिक जनसंवादाचे मूल्य हे प्रखर न्याय-मूल्यांच्या जाणिवेत दिसून येते. महात्मा फुले यांनी सामाजिक न्यायाचा सिद्धांत मांडला. तो त्यांच्या कार्यकर्त्त्यांनी अनुसरला. तर पुढे त्यांनी तो तेवढ्याच गतीने प्रसारित केला.

त्यांच्या संवादाची असलेली नैतिक व सैद्धांतिक बैठक प्रखर असल्यामुळे त्यांचे सूत्र दीर्घकाळ जिवंत राहिले व ते आजही कायम आहे. त्यामुळे त्यांच्या संदेशाचे पुनरावलोकन करणे उचित ठरते.

संदर्भसूची

१. डॅनिस मैकविल, मास कम्युनिकेशन थिअरी, जयको पब्लिकेशन, मुंबई; पृष्ठ-१
२. कुलकर्णी अ.रा., महाराष्ट्र अंडर द एज ऑफ शिवाजी, विद्या प्रकाशन नागपूर; पृष्ठ-११
३. मुजुमदार आर.सी., द मुघल एम्पायर, भारतीय विद्याभवन, मुंबई; खंड ७ वा, पृष्ठ -७१३
४. साळुके श्रीकांत, शेतकरी चळवळ, बी. रघुनाथ प्रकाशन, परभणी; पृष्ठ-९,
५. प्रा. शेवडे व इतर, अर्वाचीन भारताचा इतिहास, विद्या प्रकाशन, नागपूर; पृष्ठ-२
६. कित्ता पृष्ठ-७
७. सव्यद मेहबूब, शेतकरी कामगार लढे आणि भगतसिंग, प्रकाशक : क्रांतिसिंह नाना पाटील अकादमी; पृष्ठ-२
८. कित्ता पृष्ठ-७,
९. डॉ.सौ.काळदाते सुधा, पारंपरिक आणि आधुनिक भारत, प्रकाशक : मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद; पृष्ठ-१३१
१०. जगताप मुरतीधर, युगपुरुष महात्मा फुले । निर्माण प्रबंध - हरी नरके, प्रकाशक : महात्मा फुले चरित्र साधने प्रकाशन समिती, मुंबई; पृष्ठ-१४९
११. सरदार ग. बा. व इतर, महात्मा फुले प्रेरणा व तत्त्वज्ञान, प्रकाशक : मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद; पृष्ठ-३६
१२. भोसले द.ता., महात्मा फुले : साहित्य और विचार, संपादक : हरी नरके, प्रकाशक : महात्मा फुले चरित्र साधने प्रकाशन समिती, मुंबई
१३. पाटील पंढरीनाथ सीताराम, महात्मा जोतिराव फुले यांचे चरित्र, प्रकाशक - गजेंद्र विड्युल रघुवंशी, रघुवंशी प्रकाशन, पुणे; पृष्ठ-११९
१४. सोनोने मनोज, कांशीराम (संपादक), बहुजन नायक, महात्मा जोतिबा फुले स्मृती विशेषांक १९९४, पृष्ठ-८४
१५. माडखोलकर ग. त्र्यं. पाटणकर अरुण (संपादक), 'लोकराज्य', म. जोतिराव फुले विशेषांक - १९९४, पृष्ठ-३६
१६. प्रा. मालशे स. गं., अरुण पाटणकर (संपादक), लोकराज्य म. जोतिराव फुले, विशेषांक - १९९१, पृष्ठ-२०.
१७. भोईट उत्तमराव, हरी नरके, य. दि. फडके (संपादक), महात्मा फुले गैरवग्रंथ, खंड पहिला, सुधारित द्वितीय आवृत्ती-१९९१, प्रकाशक-म. जोतिराव फुले चरित्र साधने, प्रकाशन समिती मुंबई, पृष्ठे - ९०
१८. कित्ता पृष्ठ - १८६,
१९. सरदार ग. बा., महात्मा फुले गैरवग्रंथ, खंड पहिला, सुधारित द्वितीय आवृत्ती १९९१, प्रकाशक : महात्मा जोतिराव फुले चरित्र, साधने प्रकाशन समिती, मुंबई, पृष्ठ -९०

२०. डॉ. म. पु. केंद्रकर, महात्मा फुले जीवन आणि कार्य, प्रकाशक-भारतीय विचारधारा, पुणे; पृष्ठ-३९
२१. माडखोलकर ग. चं., पाटणकर अरुण (संपादक), 'लोकराज्य' म. जोतिराव फुले, विशेषांक-१९९४, पृष्ठ - ३६.
२२. आचार्य धर्माधिकारी दादा, पाटणकर अरुण (संपादक) 'लोकराज्य', म. जोतिराव फुले विशेषांक-१९९४, पृष्ठ - १८
२३. नरके हरी, स्मरणिका-पहिले म. प्र. बहुजन साहित्य संमेलन, नांदेड संपादक गायकवाड जयप्रकाश, जोगदंड बबन
२४. ताटके अरविंद, महात्मा जोतिराव फुले, मीनल प्रकाशन, कोल्हापूर, पृष्ठ-२३
२५. प्रा. देशमुख मा. म., राष्ट्रनिर्माते (राष्ट्रजागृती लेखमाला, पृष्ठ तिसरे) प्रकाशक - शिवभारती प्रकाशन, नागपूर. आवृत्ती - सुधारित दुसरी - १९९२, पृष्ठ-५
२६. डॉ. दहातोंडे भी. ना. महात्मा फुले आणि शेतकऱ्यांचे प्रश्न (लेख) दै. लोकमत, औरंगाबाद, दि. २८ नोव्हेंबर १९९८, पृ. - ४
२७. गुंकेर श्रीराम रावसाहेब, महात्मा जोतिबा फुले:संदर्भविचार आणि वाङ्मयीन कार्य, पी.एच.डी. प्रबंध - १९८५, पृ. - ५७७.
२८. नसिराबादकर ल. रा., बोधनाचा पूर्वरंग, प्रकाशक-हेमंत प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ. -९
२९. गवळी सुधीर (प्रकाशक), गुलामगिरी (महात्मा फुले समग्र वाङ्मयात्म), प्रकाशक - सुधीर प्रकाशन, वर्धा आवृत्ती - ४ थी १९९७., पृ. -१
३०. कित्ता पृ.-९
३१. निर्मल गुरुजी, महात्मा जोतिराव फुले (चरित्र गाथा), श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती - १९९०, पृ.-७७
३२. नसिराबादकर ल. रा., प्रबोधनाचा पूर्वरंग, प्रकाशक-हेमंत प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ. -९
३३. फडके य. दि., महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, प्रकाशक-म. रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, आवृत्ती - ५ वी, १९९१, पृ.-९८
३४. डॉ. मुलाटे वासुदेव, शेतकऱ्याचा आसूड (संपादन), प्रकाशक-स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, आवृत्ती तिसरी, १९९९, पृ. - ८
३५. कित्ता पृ.-२५
३६. फडदे य. दि., महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, प्रकाशन - म. रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई. आवृत्ती - ५ वी १९९१, पृ. - २५७
३७. कित्ता पृ.-३२१
३८. कित्ता पृ.-३२०
३९. कित्ता पृ.- ३२४

४०. Lala R. M., In search of Leadership, Edition - 1986, Page - 20
४१. Krech Crutchfield Individual in Society Edition-1962, Page - 273
४२. कित्ता पृ. - २८८
४३. Rayudu C. S., Media & Communication Management Edition - 3rd, Page-13
४४. Kumar Keval J., Mass Communication, Edition - 1997, Page-6
४५. Defuler/Dennis Understanding Mass Communication Edition-1991, Pg 12
४६. Rayudu C. S., Media & Communication Management Edition - 3rd 1998, Page - 20, 21
४७. डॉ. मुलाटे वासुदेव, शेतकर्याचा आसूड (संपादन), प्रकाशक - स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद. आवृत्ती तिसरी, १९९९, पृ. - १७
४८. कित्ता पृ.-२९
४९. डॉ. चौसाळकर अशोक, शेतकरी चळवळ, प्रकाशक - लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, पृ. - १३
५०. डॉ. द. ता. भोसले, महात्मा फुले : साहित्य और विचार, (संपादन-नरके हरी), प्रकाशक - म. फुले चरित्र साधने, प्रकाशन समिती, मुंबई आवृत्ती-१९९३, पृ.-३१.
५१. Maquail Dennis, Mass Communication, Edition 3rd, Page - 74
५२. कित्ता पृ. ६२
५३. फडके य. दि., महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, प्रकाशक-म.रा.साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, आवृत्ती - ५वी, १९९१, पृ. ५७३.
५४. गुंदेकर श्रीराम रावसाहेब, महात्मा जोतिबा फुले : संदर्भविचार आणि वाङ्मयीन कार्य पी.एच.डी. प्रबंध - १९८५, पृ. - २६२
५५. डॉ. चौसाळकर अशोक, शेतकरी चळवळ, प्रकाशक-लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, पृ. - ३४
५६. डॉ. द. ता. भोसले, महात्मा फुले : साहित्य और विचार(संपादन- नरके हरी), प्रकाशक - म. फुले चरित्र साधने, प्रकाशन समिती, मुंबई आवृत्ती- १९९३, पृ. ३४
५७. डॉ. चौसाळकर अशोक, शेतकरी चळवळ, प्रकाशक-लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, पृ. - ३५, ३६
५८. सावंत पी. बी., महात्मा फुले गौरवग्रंथ, (संपादक- नरके हरी, फडके य. दि.), प्रकाशक : म. फुले चरित्र साधने, प्रकाशन समिती, मुंबई, पृ. -४१०
५९. प्रा. कडू प्रफुल्ला, बहुजन नायक, (संपादक-कांशीराम) म. फुले स्मृती विशेषांक १९९४., पृ. -९१
६०. वाकीडे मधुकर, महात्मा फुले गौरवग्रंथ (संपादक-नरके हरी, फडके य. दि.), प्रकाशक : म. फुले चरित्र साधने, प्रकाशन समिती, मुंबई, पृ. -४१९
६१. डॉ. धारुरकर वि. ल., संपादन : कला आणि शास्त्र, प्रकाशक- रामराज्य प्रकाशन, औरंगाबाद., पृ. -१४१.

६२. Rayudu C.S., Media and Communication Management, Edition-3rd, 1999,
Page - 20-21
६३. जोशी श्रीपाद भालचंद्र, संवादशास्त्र, संभव प्रकाशन, नागपूर, आवृत्ति - १९९० पृ १०
६४. कन्हाडे वीणा, महात्मा जोतिबा फुले, प्रकाशक-लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, आवृत्ति-तिसरी, पृ- २८
६५. साढ़ुके श्रीकांत, शेतकरी चलवळ, बी. रघुनाथ प्रकाशन, परभणी, पृ. - १६
६६. जोशी तर्कीर्थ लक्ष्मणशास्त्री, महात्मा फुले गौरवग्रंथ, (संपादक-नरके हरी, फडके य. दि.), प्रकाशक : म. फुले चरित्र साधने, प्रकाशन समिती, मुंबई., पृ. - १०८
६७. भोसले एस. एस., महात्मा फुले गौरवग्रंथ, (संपादक - नरके हरी, फडके य. दि.), प्रकाशक : म. फुले चरित्र साधने, प्रकाशन समिती, मुंबई., पृ. - ६४०.
६८. भोसले एस. एस., महात्मा फुले गौरवग्रंथ, (संपादक- नरके हरी, फडके य. दि.), प्रकाशक:म. फुले चरित्र साधने, प्रकाशन समिती, मुंबई., पृ.- ६२४
६९. भोळे भा. ल., महात्मा फुले गौरवग्रंथ, (संपादक - नरके हरी, फडके य. दि.) प्रकाशक : म. फुले चरित्र साधने, प्रकाशन समिती, मुंबई., पृ.- ६९०
७०. मालशे स. गं., महात्मा फुले गौरवग्रंथ, (संपादक- नरके हरी, फडके य. दि.) प्रकाशक : म. फुले चरित्र साधने प्रकाशन समिती, मुंबई., पृ.- ६७२.
७१. कित्ता, पृ.-६७२
७२. कन्हाडे वीणा, महात्मा जोतिबा फुले, प्रकाशक-लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, आवृत्ति-तिसरी,पृ- २८
७३. डॉ. धारूरकर वि. ल., विकास संवादाची नवी क्षितिजे, चैतन्य प्रकाशन, औरंगाबाद, आवृत्ति प्रथम, १९९१, पृ. - १३
७४. रायकर सीताराम, कृष्णराव भालोकर समग्र वाङ्मय, प्रकाशक-महात्मा फुले समता प्रतिष्ठान, पृ- २३
७५. कित्ता, पृ.-१७३,
७६. प्रा. देशमुख मा. म., राष्ट्रनिमित्ते शिवभारती प्रकाशन, नागपूर आवृत्ति - १९९२, पृ. - २९
७७. कीर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉच्युलर प्रकाशन, मुंबई. आवृत्ति-१९९०, पृ.- १४३

बबन जोगदंड

बी.ए., बी.जे., एम.ए.(समाजशास्त्र),
एम.ए.(राज्यशास्त्र) एम.एम.सी.जे.

महात्मा फुले यांची कृषीसंवादाची दृष्टि ही शेतकरी वर्गाच्या कल्याणाला गतिमान करणारी होती. आतापर्यंतच्या भारतीय परंपरेत शेतीचा एवढा गंभीरपणे विचार कोणी केलाच नाही; जो महात्मा फुले यांनी केला. त्यांनी आपल्या जीवनाचे ध्येय सर्वसामान्य, उपेक्षित, दीनदलित, पीडित, शेतकरी वर्गाचा विकास हेच मानून कृषीसंवादाला अधिक महत्व दिले. त्यांच्या कृषीसंवादावर आधारित प्रस्तुत पुस्तकाची मांडणी केली आहे.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

मुद्रणस्थळ : शासकीय फोटोझिंग्स मुद्रणालय, पुणे